

AFRİKA'DA KURULAN İLK İSLAM KENTLERİNDEN: TAHERT

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ

ÖZ

Tahert İbâdî kökenli Müslümanlar tarafından Kuzey Afrika'da, bu günkü Cezayir sınırları içerisinde hicri ikinci asırda kurulmuş kadim bir şehirdir. Eski Roma kenti Tihert'e onaltı km. mesafede kurulan bu şehir yaklaşık bir asır Rüstemilere başkentlik yapmıştır. Fars kökenli Abdurrahman b. Rüstem tarafından inşa edilen Tahert'e Emaziğ kökenli kabilelerin yanı sıra başta Irak olmak üzere diğer bölgelerden de İbâdî mezhebine mensup Müslümanlar gelip yerleşmişlerdir. Merkezine cami, pazar, daru'l-imarenin yerleştirildiği Tahert, tipik bir İslam kentidir. İçerden dışarıya doğru dairesele olarak açılan bu şehri kuşatan iki adet de sur bulunuyordu. Döneminin önemli ticaret merkezlerden biri olarak kabul edilen Tahert, aynı zamanda bir ilim ve kültür yuvasıydı. Binlerce cildi havi kütüphanesi ve yüzlerce talebeyle ev sahipliği yapan medreseleriyle dönemin önemli çekim merkezlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Kuzey Afrika'yı kasıp kavuran İsmâîlî Şiiler tarafından tahrip edilen Tahert, zamanla tarihe teslim olmuştur. Kalıntıları günümüze kadar ulaşan bu tarihi kentte henüz ciddi kazılar yapılmamıştır. Gelecekte burada yapılacak olan kazılar şehri daha iyi tanımamıza olanak sağlayacaktır.

Anahtar kelimeler: Tahert, İbâdîler, Kuzey Afrika, Cezayir

ONE OF THE FIRST ISLAMIC CITIES FOUNDED IN AFRICA: TAHERT ABSTRACT

Tahert is an ancient city that founded by Ibadi Muslims in North Africa in the second century AH. Today, the area is known as Algeria, and the town and the region lie south-west of the capital Algiers. Tahert, which is sixteen kilometres (km) far from the ancient Roman city of Tihert, served as the capital of Rüstamid dynasty for a century. Emazig tribal members as well as others from other regions, including Iraq, who were mainly members of the Ibadi Muslim sect, settled in Tahert city. The city was originally founded by Abd al-Rahman Rustamid, an Ibadi theologian from Greater Persia. Tahert city, which had the mosque, the market and the construction centre located in the centre of the city, was a typical Islamic city. There were two walls surrounding the city, which radially opened outward from inside. Tahert city, which accepted as one of the major trading centres during that period, was also a centre of science and culture. The city, which had thousands of books in the city library as well as madrasas accommodating hundreds of students, was regarded as one of the major desirable attractions during that period of time. Tahert city was eventually destroyed by Ismailia Shia that ravaging North Africa during that period of time. In this ancient city, the remains of which have reached our time, serious excavations have not (could have not) been made yet. Excavations that will be carried out in this historic city in the future will enable us to better recognise this ancient Islamic city.

Keywords: Tahert, Ibadi Muslims, North Africa, Algeria

Makalenin Dergiye Ulaştığı Tarih: 12.10.2014; Hakem ve Yayın Kurulu Değerlendirmesinden Geçen Makalenin Yayına Kabul Edildiği Tarih: 20.12.2014.

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. mehmetmahfuz@gmail.com

Giriş

Hız. Ebubekir döneminde başlayan İslam fetihleri Hız. Ömer döneminde devam etmiş ve on yıl gibi kısa bir süre içerisinde Suriye, Filistin, Ürdün, Irak, İran ve Mısır'ın tamamı Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir. Bu bölgelerin fethinden hemen sonra İslam orduları bir taraftan Orta Asya'ya diğer taraftan da Kuzey Afrika'ya yönelmişlerdir. Tahert'in içinde bulunduğu Kuzey Afrika'nın fethi Emeviler döneminde Ukbe b. Nâfi' komutasındaki askerler tarafından gerçekleştirilmiştir.¹ Kaynaklarımızın ifadesine göre adı geçen bölgede Roma ordusu ile Müslümanlar arasında ciddi ve kanlı savaşlar meydana gelmiş, Romalıların hezimetini ile neticelenen bu savaşlardan sonra yöre Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir.² Buraya gelen Müslüman fatihler değişik şehirlerin yanı sıra Romalılar döneminde inşa edildiği ifade edilen Eski Tahert'e de yerleşmişlerdir. Hatta burada bir camii inşa ettikleri de bilinmektedir.³ Bu tarihten itibaren önce Emeviler, daha sonra da Abbasilere bağlı valiler tarafından idare edilmiştir.

Öte taraftan Emevi devletinin henüz başından itibaren bu devlete bağlı askerler tarafından takibata uğrayan İbâdiler, yer altına çekilmiş ve gizli bazı yapılmalar oluşturmuşlardı. İbâdi kaynaklara göre o dönemlerde, hareketin başında Abdullah b. İbad var gibi görünüyorsa da aslında gizli bir şekilde Cabir b. Zeyd tarafından idare ediliyordu. Cabir b. Zeyd, aynı zamanda bu hareketi yönetecek teşkilatı da yetiştirmeye çalışıyordu.⁴ Onun ölümünden sonra imamete gelen talebelerinden Ebu Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime döneminde de bir taraftan bu ikili yönetim varlığını korurken diğer taraftan da hareketin belkemiği olan kadrolar yetiştiriliyordu. Rivayetlere göre Ebu Ubeyde tarafından Basra'da kurulan ve dışarıdan sepet atölyesi gibi görünen, ama gerçekte bir medrese olan gizli bir müesseseye de küşat edilmişti.⁵ Bu medresenin öğrencilerinin bir kısmı yatılı iken diğer bir kısmı gündüzlü olup çevrede ikamet etmekteydi. Bu öğrenciler gündüz kimsenin dikkatini çekmemek için kadın elbiseleri giyerek veya sırtlarındaki su kırıbalı ile su satıcıları kılığında ya da dilenci kisvesi içerisinde buraya gelip eğitim görmekteydiler. Yer altında inşa edildiği için serdab denilen medreseye öğrenciler gelince, kapıya nöbetçiler konur derse başlanırdı. Yabancı biri geldiğinde oraya yerleştirilen zincirin çekilmesi suretiyle tehlike aşağılardakine haber verilirdi. Böylece herkes kitaplarını saklar, sepet örmeye başlardı. Serdabu Ebu Ubeyde adıyla şöhret kazanan bu medrese zamanla bir prototip haline gelmiş ve kitman dönemi İbâdilerin tamamı tarafından örnek alınan bir müesseseye dönüşmüştür.⁶

1 Geniş bilgi için bkz. Halife b. Hayyât, *Tarihü Halife b. Hayyât*, (tahk., Süheyl Zekkâr) Beyrut 1993, 50.

2 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, I-X, (tahk: Ömer Abdusselâm et-Tedmurî), Beyrut 1997, III, 205.

3 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Abulfedâe, *Africa*, (Jo: Dodofredus Eichhorn), 1769, s. 10.

4 Bkz. Şeyh Ferhat b. Ali el-Ca'bîrî, *Resâlu'l-İmâm Câbir b. Zeyd el-Ezdi*, Saltanatu Ummân, 2013, 24 vd; Muhammed Salih Nâsir, *Menhecû ed-da' ve inde'l-İbâdiyye*, Daru'r-Riyâm, el-Cezayir 2011, 106, 119 vd.

5 Bkz. Mübarek b. Abdullah b. Hâmid er-Raşîdî, *el-İmam Ebu Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime et-Temîmî (45-145h.) ve Fıkhuhu*, Maskat 1993, 185.

6 Bkz. Muhammed Salih Nasır, 131.

Bu medresede daha sonra adına hameletu'l-ilm denilen talebeler, bir başka ifade ile "dailer" yetiştirilmiş ve değişik bölgelere göndermiştir. Horasan, Umman, Yemen'in yanı sıra Kuzey Afrika da bu bölgeler arasında yer almaktadır.⁷ Ebû'l-Hattab, Abdula'lâ b. Semh el-Meafiri, Abdurrahman b. Rüstem, Asım es-Sidratî, İsmail b. Dırâr el Ğadamisî ve Ebû Dâvud el-Kabilî en-Nefzâvî'den oluşan bu zevatın başına imam olarak Ebû'l-Hattab, fakih olarak - müftü de denilebilir- da Abdurrahman b. Rüstem getirilmiştir.⁸ İstişare ile hareket eden bu ekip Kuzey Afrika'da büyük bir mücadele vermiş ve kısa süre içerisinde Ebû'l-Hattab'ın etrafında Emaziğ (Berberi) lerden oluşan önemli bir kitlenin oluşmasını sağlamıştır. Hatta sadece bu bölgede değil aynı zamanda Trablus ve çevresinde yaşayan başta Hevvâre ve Zennâte olmak üzere birçok Emaziğ kabilesi de İbâdiliği benimsemiş ve Ebû'l-Hattab'a katılmıştır.⁹ 141/758 tarihine gelindiğinde ciddi bir güce kavuştuğuna inanan Ebû'l-Hattab, artık huruç zamanı olduğuna karar vermiş ve İbâdî hilafetini kurmaya adım atmıştır. Bu fikrini destekleyen sair Emaziğ kabileleri ile birlikte beklenmedik bir esnada Abbasiler'in kontrolündeki Trablus şehrine saldırmış ve kısa süre içerisinde burayı ele geçirerek yeni kurulan İbâdî yönetimin merkezi haline getirmiştir.¹⁰ Hemen arkasından da Kayravan, Kâbis ve Nefzâva bu yeni idarenin hâkimiyetine geçmiş ve Kuzey Afrika'da geniş bir İbâdî yönetimin kurulmasına muvaffak olunmuştur.¹¹

İbâdîlerin bu beklenmedik saldırıları Abbasileri harekete geçirmiş ve yöreye önemli bir kuvvet sevk etmelerine neden olmuştur. Bu askeri birlikler İbâdîler tarafından ele geçirilen yerleri geri almakla kalmamış, onlara ağır kayıplar da verdirmiştir. Nitekim liderleri Ebû'l-Hattab başta olmak üzere, komutanlarının önemli bir kısmı bu savaş esnasında öldürülmüştür. Dağılan gruplar Ebû Ubeyde'nin talebelerinden bir başkası olan Abdurrahman b. Rüstem'in¹² etrafında toplanmışlardır.¹³

7 Geniş bilgi için bkz. Muhammed Salih Nasır, 134.

8 Bkz. Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Osman Said b. Abdulvahhîd eş-Şemmâhî, *Kitabu's-siyer*, I-III, (tahk., Muhammed Hasan) Beyrut 2007, II, 246-248; ed-Dercini, I, 19

9 Vercilani 62; ed-Dercini, I, 23; el-Cemili, 186

10 eş-Şemmâhî, 248 vd; ed-Dercini, I, 26.

11 Rüstemi Devleti'nin önemli kentlerinden biri olan Nefzava kenti çöle yakındı.

12 Abdurrahman b. Rüstem Irakta hicri ikinci asrın ilk periyotunda doğdu. Kimi kaynaklara göre soyu Sasani hükümdarların; bazlarına göre ise İslam öncesi Endülüs hükümdarlarına dayandırmışlardır. Anne ve babasıyla birlikte Hac ibadetini ifa etmek amacıyla Irak'tan Hicaz bölgesine gitmişlerdir. Ancak babası vefat edince annesi Kuzey Afrikalı bir adamla evlenmiştir. Böylece Abdurrahman üvey babasıyla birlikte Kayravan'a gelip yerleşmiş, ilköğretimini aldığı bu bölgede İbâdî mezhebinin esaslarını da öğrenmiştir. Daha sonra ilim öğrenmek amacıyla Basra'ya giden Abdurrahman, Ebî Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime'nin medresesinde beş yıl eğitim görmüştür. Burada eğitimini tamamladıktan sonra *hameletu'l-ilm* olarak İbâdî esaslarını öğretmek ve aynı zamanda kadı olarak Kuzey Afrika'ya dönmüştür. Kuzey Afrika İbâdîlerinin imamı olan Ebu'l-Hattab'a biat ederek, onunla birlikte hareket etmiş, onun adına Kayravan'da valilik ve kadılık yapmıştır. Hayatı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Cemiyetu'l-turâs lecnetu'l-bahs el-İlmî "Abdurrahman b. Rüstem", *Mu'cemu a'lâmi'l-ibâdiyye mine'l-karni'l-evvelî'l-hicriyyi ile karni'l-hamseti'l-aşaretî'l-hicri*, I-IV, 1999 Ğardaya-el-Cezâyir, III, 515 vd.,

13 eş-Şemmâhî, 257; ed-Dercini, I, 36; Cemalettin Erdemci, *İbn Sellâm el-İbâdi ve İtkadi Görüşleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 1996, 47.

Abdurrahman'ın etrafında toplanmalarının birkaç nedeni bulunmaktadır:

1. Ebu Ubeyde'nin talebesi olması
2. Deneyimli bir komutan ve yönetici olması
3. En önemlisi ise kabileciliğin yoğun olduğu Emaziğlerden her bir kabilenin kendi kabilleri dışındaki bir Emaziğin etrafında toplanmayı uygun görmemiş olmaları. Dolayısıyla bu durum, aralarındaki en ehil yabancı olan Abdurrahman'ı kendilerine lider olarak seçmelerine neden olmuş ve onun her kabileye eşit mesafede durarak adil davranacağını söyleyerek destek olmuşlardır.

Tahert Şehri'nin Kuruluşu

Abdurrahman da onları yanıltmamış ve gayet başarılı bir rucu' hareketiyle Abbasi ordularından kaçabilen İbâdileri savaş meydanının dışına, özellikle de Abbasi askerlerinin nüfuz sahasından uzak bir bölge olan Süfecec'e çekmeyi başarmıştır. Bir süre burada kalarak İbn el-Eşas'ın saldırılarından korunmaya muvaffak olan Abdurrahman, bahis mevzuu dağların yurt haline getirilebilecek mekânlar olmadığını anlamış ve varlıklarını idame ettirebilecekleri, hatta düşmanları ile mücadele edebilecekleri, dahası düşüncelerini yayabilecekleri daha uygun bir yere yerleşmelerinin zamanının geldiğine hükmetmiştir.¹⁴ Taraftarlarının da olumlu bulması üzerine Süfecec'in dağlık bölgelerini terk ederek yerleşebilecek uygun bir arazi arayışına başlamıştır. Kaynaklarımızda bunun tarihi hakkında bazı tartışmalar mevcuttur. İbn Haldun gibi bazı tarihçiler bu hadisenin hicri 144 yılında,¹⁵ diğer bazıları ise hicri 160/776 veya 162 tarihinde gerçekleştiğini söylemektedirler.¹⁶ Ancak ikinci görüş yani 160 yılı daha kabul görmüştür.

Uzun araştırmalar sonucunda eski Roma kenti Tahert'e 16 km. mesafede bir bölgenin, yeni şehir için uygun olduğuna karar verilmiştir. Burası bir taraftan meskûn mahal olan Roma kentinin nimetlerinden faydalanabilecek, diğer taraftan da tamamen kendi taraftarlarından oluştuğu için daha güvenli olacaktı. Dahası eski kente yerleşilmediği için iskân hususunda halk ile bir sorun da yaşanmayacaktı. Zaten Hz. Ömer döneminde kurulan kentlerin tamamında da aynı strateji izlenmişti. Yani yeni kurulan şehirler eski kentlerin yakınlarına kurularak bir taraftan o şehirlerin sakinleri korunmuş, diğer taraftan Müslümanların bu şehirleri kendi anlayışlarına uygun bir halde kurmalarına imkân tanınmıştır.¹⁷ Bu durum Hire'nin yakınlarında kuru-

14 Bkz.-eş-Şemmâhî, II, 264; Süleyman Başa el-Barunî, *el-Ezhâr er-Riyâdiyye fi emme ve'l-mulukil-İbâdiyye*, Neşr: Matbaatu el-Ezhâr el-Baruniyye, Mısır ?, 7.

15 Bkz. İbn Haldun, *el-İber*, (tahk: Halil Şahhâde), VI, 159; İra M. Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge Universty Press 2014, 29.

16 Bkz. eş-Şemmâhî, II, 264.

17 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kuşe*, Ankara 2001.

lan Kufe için geçerli olduğu gibi Übülle'ye çok uzak olmayan bir yerde bina edilen Basra, Ninova'nın karşı tarafında kurulan Musul, Kesker'in diğer yakasında inşa edilen Vasit için de geçerlidir. Bununla birlikte Abdurrahman tarafından kurulan şehir ile Romalılar tarafından inşa edilen kent arasındaki ilişki yukarıda zikrettiğimiz kentlerin yekdiğerine olan alakalarından daha güçlüdür. Zira her iki şehir aynı isimle yani Tahert adıyla isimlendirilmiştir. Bir başka ifade ile Abdurrahman sıfırdan yeni bir kent kurmuş olmasına rağmen burası da Tahert olarak anılmıştır. Bununla birlikte bu yeni kurulan şehri eski kentten ayırmak için değişik isimler de kullanılmıştır. Nitekim eğer Roma Tahert'i kastedilmek istenmişse Tahert el-Ulya, ikisinden de bahsedilmek istenmişse ikincisine Tahert es-Sufla denilmiştir.¹⁸ Tahert'in asıl sakinleri olan İbâdilerden hareketle Tahertu eş-Şurrât,¹⁹ Teyaret veya Tihert de diyenler olmuştur.²⁰ Şehir bu gün bile halk arasında hala bu isimle yani Tihert olarak tesmiye edilmektedir. Keza burayı Roma kentinden ayırmak için Tahert el-Hadis de denilmiştir. Şayet Roma Tahert'ine vurgu yapılacaksa oraya da Tahert el-Kadim adı verilmiştir.²¹ Hatta yeni şehre Tahert el-Muhdese diyenler de olmuştur.²² Bunun yanı sıra kimi kaynaklarda yeni kurulan şehre Belhu Mağrib,²³ Iraku Mağrib,²⁴ "Tahertu Abdulhalik" denildiği de görülmektedir.²⁵ Tahert'e "Kuzey Afrika'nın Irak'ı" "Iraku Mağrib" denilmesinin nedeni gelince: kanaatimize göre bunun tek nedeni Iraklıların buraya yerleşmesi olamaz, aksine Irak gibi bir ilim irfan yuvası, dahası aynen Irak'ın üstlendiği misyonu yüklenerek yetiştirdiği ekonomik ürünlerle Kuzey Afrika'nın önemli bir kısmını beslemiş olmasının da bu tesmiyede etkili olduğunu anlaşılmaktadır. Hatta bu yönünden dolayı olsa gerek Arapların Dimeşk dedikleri Şam şehri ile Kuzey Afrika'nın ünlü kenti Kurtuba ile de mukayese edilmiş, dahası bunlardan daha güzel bir şehir olduğu da iddia edilmiştir. Bu iddiaları aktaran Makdisî'nin Tahert'i görmediği anlaşılmaktadır. Zira o bu iddiaları aktardıktan sonra itiraz etmekte ve bu benzetmenin doğru olmayacağını, İslam aleminin her tarafından ziyaretçileri olan Şam ile buranın mukayese edilmesinin çok hakkaniyetli olmayacağını söylemektedir.²⁶ Ancak Makdisî'nin pek hoşuna gitmese de bu iddia Tahert'in onun yaşadığı dönemde kendisinden önemle bahsedilen bir kent olduğu hakikatini ortadan kaldırmamaktadır. Nitekim bu öneminden dolayı zamanla adını aldığı Roma

18 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim*, Beyrut 1991, 29; İstahri, 39; İbn Esir, *el-Lubâb fi tehzibi'l-ensâb*, I-III, Daru's-sadr, Beyrut ?, I, 205; el-Barunî, 15.

19 Bkz. Bkz. İstahri, 37.

20 Bkz. Yakut, *Buldân*, II, 9; "Abdurrahman b. Rüstem", *Mu'cemu A'lâm el-İbadiyye*, III, 516.

21 Bkz. Kazvini, *Âsâru'l-bilâd*, Daru's-sadr, Beyrut ?, 169.

22 Bkz. Abdulmü'min b. Abdulhakk el-Hanbeli (ö:739/), *Mirsâdu'l-ülâ' ala esmâi'l-emkineti ve'l-bukâ'*, I-III, Beyrut 1432, 251.

23 Bkz el-Barunî, 20; Muhammed Salih Nâsir, 182.

24 Bkz. Yakubî, *Buldân*, 192; Abulfedae, *Africa*, (Jo. Dodofredus Eichhorn) 1796, s.10; Ayrıca bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I-VII, Beyrut 1995, II, 88; el-Barunî, 9.

25 Bkz. Muhellebî, el-Hasan b. Ahmed el-Azizî (ö: 380), *Kıtabu Azizî ev el-mesâlik ve'l-memâlik* (talik: Teysir Halef), I, 48.

26 Bkz. Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim*, 228.

Tahert'ini unutturmuş ve Tahert denilince akla ilk burası gelmiştir. Hatta "Taherti" denilince de buranın yetiştirdiği mütebahhir zevat kastedilmiştir. Tahert kelimesinin anlamına gelince bu kelime Emaziğce olup "durak" veya "ikamet mahali" anlamına gelmektedir.²⁷

İbn Haldun'un da işaret ettiği gibi şehrin inşası için seçilen mekân, Mindâs sıra dağlarının bir parçası olan Kâzul ez-Seyyâh'ın etekleri idi. Bir başka ifadeyle stratejik bir mekân olan Minâs en-Nabiğa vadisine açılan boğazda kurulmuştu.²⁸ Bu duruma işaret eden Yakut el-Hamevî ise Kazûl isminin şehrin üzerinde bina edildiği tepenin adı olduğunu söylemektedir.²⁹ Kuşkusuz Abdurrahman, burayı tek başına da belirlememiştir. Onunla birlikte bulunan Lemâye, Levâta, Ricâle, Nefzavâ kabileleri başta olmak üzere Emaziğ aşiretlerinin de bu seçimde hem etkileri; hem de yönlendirmeleri, hatta destekleri de olmuştur.³⁰

Neden bu bölgenin seçildiği sorusuna gelince; kanaatimize göre bunun birden fazla cevabı bulunmaktadır. Bu cevapları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Abbasilerin nüfuz sahasının dışında olması
2. Ticari güzergâhların üzerinde yer alması³¹
3. Geniş tarım havzasının ortasında bulunması
4. Gerektiğinde kolay savunulabilecek bir coğrafyada veya yükseklikte bulunması
5. Çevresinde bulunan kabilelerin Emaziğ kökenli ve İbâdî Mezhebi'ne mensup olmaları
6. Bir taraftan ovaya açılması, diğer taraftan ise gerektiğinde eteğinde kurulduğu dağların kullanılabilmesi, bir başka ifadeyle gerektiğinde buraya sığınabilmeleri.

Şehrin kurulacağı mekân belirlendikten sonra Merasa ve Senhace kabilelerine ait olan bu arazilerin kamulaştırılması için kendileriyle görüşülmüştür. Adı geçen kabileler arazilerinin kamulaştırılmasına onay vermekle birlikte kendilerine önerilen parayı almayı reddetmiş ve bu toprakları Abdurrahman ile beraberindeki kabilelere hibe etmeye karar vermişlerdir. Onların bu âli cenap tutumu Abdurrahman b. Rüstem'i etkilemiştir. Nitekim o adı geçen kabilelerin bu jestine mukabelede bulunarak kurulacak şehrin pazarlarından alınacak vergilerin kendilerine ait olmasına karar vermekle kalmamış, şehrin diledikleri bölgesine yerleşmelerine de izin verdiğini söyleyerek jestlerine mukabelede de bulunmuştur.³²

27 Bkz. Behhâz, *ed-Devletü Rüstemiyye* (üçüncü baskı Cezayir 2010), s.118

28 Bkz. İbn Haldun (ö: h 808), *Tarihü İbn Haldun (el-İber)*, (tahk: Halil Şahade), Beyrut 1988, V, 159.

29 Bkz. Yakut, *Buldân*, 8.

30 Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Haldun, *el-İber*, (tahk: Halil Şahhâde), VI, 147.

31 Tahert ticaret güzergâhının üzerinde yer almaktadır. Bkz. John Liffe, *Africans: The History of a Continent*, Cambridge Universty Press, USA 2007, 51.

32 Bkz. eş-Şemmâhî, II, 273.

Belirlenen yer aslında ormanlık bir alandı. Bu ormanların kesilmesinin uzun zaman alacağını düşünmüş olmalı ki yakmayı tercih etmiş ve tamamını ateşe vermişlerdir. Kalan ağaç köklerine ise "hasis" denilen ve hurma ile tereyağının karıştırılmasıyla hazırlanan karışım dökülmüştür. Bu karışımı çok seven yaban domuzlarının gece olunca gelerek bu kökleri kemirmek suretiyle söktükleri kaydedilmektedir. Böylece şehrin kurulacağı yer inşaata hazır hale getirilmiştir.³³ Abdurrahman ve taraftarları bu buraya inceleme yaptıktan sonra merkez olabilecek dört nokta tespit edilmiştir. Kurucu camii veya ulu mabedin bu mekânlardan hangisinde inşa edileceğine kura ile karar verilmiştir.³⁴ Kura işlemi bittikten sonra cami inşaatına hemen başlanmış; evlerin bu merkez noktanın etrafında, dışa doğru dairesel bir tayf çizerek bina edilmeleri kararlaştırılmıştır. Bilindiği gibi Mekke'nin merkez noktasının Ka'be olması ve şehrin bunun etrafında dairesel biçiminde dışa doğru açılarak şekillenmesi daha sonra Hz. Peygamber tarafından kurulan Medine ve Hz. Ömer tarafından kurulan Basra, Kufe ve Fustat şehirlerini de etkilemiş ve bahis mevzuu şehirlerin merkeze konuşturulan mabetlerin etrafında şekillenmelerine neden olmuştur. Hatta onlardan sonra kurulan Vasit ve Kayrehan da bu usule uyulmuş, mabed şehrin merkezine yerleştirilmiştir. Sadece yukarıda bir kısmını saydığımız kentlerde değil, kuşkusuz Müslümanlar tarafından inşa edilen şehirlerin tamamında bu durum geçerli olmuş, hatta bu anlayışın bir neticesi olarak adına "İslam şehri" denilen bir kent tipi dahi ortaya çıkmıştır.

Şehrin, etrafında bir hale oluşturduğu Tahert camisi hakkında kaynaklarımızda sınırlı bilgiler yer almaktadır: örneğin İbn Havkal, şehrin kadim ve hadis olmak üzere iki parçasının bulunduğunu her iki parçada da birer caminin yer aldığını söylemekle iktifa ederken,³⁵ el-Müneccim bu bilgilere "isimlerini zikretmeksizin" üç kapısının bulunduğunu ilave etmektedir.³⁶ es-Senhaci ise Benu Ubeyd, yani Şüilerin, Tahert şehrini ele geçirdiklerinde camiyi, Rüstemi imamlar adına hutbe okunmuş olması gerekçesiyle yaktırdıklarını söylemektedir.³⁷ Ünlü coğrafyacı Yakut el-Hamevi "İbâdilerin bu bölgeye imamları Abdurrahman b. Rüstem ile bir Cuma günü geldiklerini, ve uygun gördükleri bir noktada Cuma namazı kıldıklarını, daha sonra Tahert Camii'nin namazın eda edildiği bu yerde inşa edildiğini" söylemesi dışında ilave bir bilgi sunmazken,³⁸ Himyeri ise buranın şehirdeki dört büyük yapı-

33 Bkz. eş-Şemmâhî, II, 265.

34 Bkz. eş-Şemmâhî, II, 265; Yakut el-Hamevi, *Mucemu'l-buldân*, I-V, Beyrut ?, II, 9; Vercilani, 86-87; ed-Dercini, I, 14; Behhaz, 86-87; El-Cemili, 187

35 Bkz. İbnHavkal (ö: 367 h.), *Suretu'l-arz*, I-II, Beyrut 1968, I, 86, Mühellebi de İbnHavkal'da bulunan bilgileri aktarmaktadır. Bkz. Mühellebi, I, 48.

36 Bkz. el-Müneccim, İshak b. Hüseyin (ö: h. 4. Asır), *Âkâmu'l-mercân fi zikri medâini'l-meşhure fi külli mekân*, Beyrut 1408 h., 100.

37 Bkz. Muhammed b. Ali b. Hammâd b. İsa es-Senhaci el-Kila'i (ö: 628), *Ahbaru muluki beni Beni Ubeyd ve siretuhum*, (tahk.:Tihami Nakra-Ahdulhalim Uveys), Kahire ?, 77.

38 Bkz. Yakut, *Buldân*, II, 9.

dan biri olduğunu belirtmektedir.³⁹ Görüldüğü gibi bu bilgiler caminin şekli, yapı malzemesi ile mimari yapısı hakkında her hangi bir bilgi sunmaktan çok uzaktır. Kıymetli dostum Şevket Kotan hoca ile birlikte 2014 yılında Tahert harabelerinde yaptığımız alan araştırması esnasında da camiye delalet edebilecek hiçbir emare ile karşılaşmadık. Ümit ederim ki ileriki tarihlerde burada kazılar başlar ve sadece camiyi değil, aynı zamanda şehrin sair unsurlarını da tanımamıza yardımcı olur.

Yukarıda bahsettiğimiz bu mabedin Tahert'in Şii Ubeydiler tarafından ele geçirilmesinden sonra ilk tahrip edilen yapı olduğu rivayet edilmektedir. Gerekçe olarak da Abdurrahman b. Rüstem ve sair İbâdî imamlar adına burada hutbenin okunmuş olmasının gösterildiğini daha önce ifade etmiştik.⁴⁰ Öyle anlaşılmaktadır ki Şii Ubeydiler, Haricilerin bir kolu olarak gördükleri İbâdîleri Hz. Ali'nin katilleri olarak kabul etmişlerdir. Dolayısıyla onların başta kutsal mekânları olmak üzere var olan tarihi yapılarını yok etmekle, adeta Hz. Ali'nin öcünü almayı düşünmüşlerdir. Şehirde bunun dışındada bazı camilerin adı geçmektedir. Kufelilerin Camii, Basralıların Camii ve Kayrevanlıların camii bunlardan bazısıdır. Ancak bu camilerin şehrin neresinde yer aldıkları hakkında bir bilgiye sahip değiliz.⁴¹

Camii ile etrafında şekillenen şehrin bu kısmının çevresi bir surla kuşatılarak adına el-Kasaba denilmiştir. Kuzey Afrika ve Endülüs bölgesi kentlerinde karşılaştığımız el-Kasaba kavramı maşrik ve özellikle de Orta Asya ve İran coğrafyasında karşılaştığımız şehristana karşılık gelmektedir. el-Kasaba'da cami ile birlikte pazar da yer alıyordu. Hatta pazar bu merkezi unsuru kuşatır şekilde planlanmıştı. Yakut el-Hamevî'nin verdiği bilgilere göre el-Kasaba el-Ma'sume olarak tesmiye edildiği gibi pazar da bu isimle anılıyordu.⁴² El-Kasaba'nın üzerinde bulunduğu tepe ise Karkal olarak biliniyordu.⁴³ Hatta kasr yani Daru'l-İmare de bu bölgede yer alıyordu. Keza Tahert'te varlığını bildiğimiz ünlü kütüphanenin adı da el-Ma'sume idi. Büyük bir ihtimalle o da bu bölgede yer alıyordu. Şehrin bu bölgesindeki ana unsurların her birine Ma'sume denilmesi akla "acaba şehrin adı olarak Ma'sume ismi düşünülürdü, hatta bir dönem kullanıldı ve zamanla sadece bu merkezi unsurlara isim olarak kullanılmaya mı devam edildi" düşüncesini hatıra getirmektedir.

el-Kasaba'da yer aldığı ifade edilen Dau'l-İmare veya Kasr hakkında da kaynaklarda çok az bilgi mevcuttur. Bu bilgilerin ilki Abdurrahman b. Rüstem dönemine aittir. Rivayetlere göre kasrın inşaatında başta kendisi olmak üzere İbâdîlerin büyük bir kısmı çalışmışlardır. Hatta Basra'dan gelen yar-

39 Bkz. Himyerî, 126; ayrıca bkz. el-Barunî, 24.

40 Geniş bilgi için bkz. Ebu Abdullah Muhammed b. Ali b. Hammâd b. İsa es-Senhâcî el-Kilâî (ö: 628/), *Ahbârü Muluki Beni Ubeyd ve Siretihim*, (tahk.: Tihâmî Nakra-Ahdulhalim Uveys), Daru's-Sahva, Kahire ?, 77.

41 Bkz. el-Barunî, 22.

42 Bkz. Bkz. Yakut, *Buldân*, II, 9; ayrıca bkz. el-Barunî, 15.

43 Bkz. el-Barunî, 15.

dım kervanı onu ve arkadaşlarını kasrın inşaatında çalışırken bulmuşlar; dahası Abdurrahman onları çamurlu elbiseleriyle karşılamıştır. Bu durum Basralı İbâdiler üzerinde çok etkili olmuştur.⁴⁴ Görüldüğü gibi, bu anlatı ile Hz. Peygamberin Mescidi Nebevi inşaatına sabeylele birlikte katılması ve onlarla beraber çalışması hususundaki rivayetler arasında ciddi benzerlik bulunmaktadır. Şayet Abdurrahman b. Rüstem ile ilgili anlatılan bu haberler doğru ise onun, İslam'ın kutlu şahsiyetlerini örnek alma hususundaki samimiyetini; değilse İbâdî kaynaklarda onu kutsal bir şahsiyete dönüştürme gayretini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Kasr ile ilgili bilgilerin bir başkası ise yıkılış dönemine aittir. Nitekim ez-Zehabî, Ebû Abdullah'ın eş-Şî'nin askerlerinin Tahert'e geldiklerinde yok ettikleri önemli mekânlardan birinin de burası olduğunu söylemektedir.⁴⁵ Maalesef bunun dışında kasr hakkında herhangi bir veriye sahip değiliz. Mimari yapısı nasıldı? İçinde tezyin var mıydı? Bağdat veya Endülüs saraylarına benziyor muydu? İhtişam veya debdebenin emarelerini üzerinde taşıyor muydu bilmiyoruz. Ümit ederiz ki ileride şehirde yapılacak olan kazılar buranın da yapısını tebellür ettirsin. Böylece İbâdilerin dünya algıları, mekan anlayışları ve mekân kurguları hakkında daha sahil bilgilere sahip olalım.

Tahert'in fiziki yapısını anlatan kaynaklar aynı zamanda burada bir çok hamamın bulunduğunu söylerler. Ünlü coğrafyacı İbn Havkal da bunlardan biridir. Nitekim o şehirde birçok han ve hamamın bulunduğunu söylemekte ancak bunlar hakkında her hangi bir bilgi aktarmamaktadır.⁴⁶ Aynı durum Himyerî için de geçerlidir. O da şehirde on iki adet hamamın bulunduğunu söylemekte ancak hiç biri hakkında bilgi ver(e)memektedir.⁴⁷ 2014 yılında Tahert'e yaptığımız keşif gezisi esnasında bu hamamlardan birinin bir bölümünün kalıntılarına denk geldik. Rehberimiz Tahertli arkeolog Zendarî'nin verdiği bilgiye göre bu hamam Fransız arkeologlardan bir ekip tarafından, Tahert'te yapılan keşif kazısı esnasında, ortaya çıkarılmıştı. Bir bölümü kazılmış, geri kalanı bırakılmıştır. Bu kalıt, hamamın taştan yapıldığını, duvarlarının sıvandığını ortaya koymaktaydı. Sıcaklık ve soğukluk kısmının ortaya çıkarıldığı bu hamamın geri kalan bölümleri ise hala toprağın altında bulunmaktadır. Şehrin en hâkim noktasında, el-Kasaba'nın surlarının içerisinde yer alan bu hamam ve çevresi büyük bir ihtimalle şehrin merkez noktasını oluşturuyordu. Yüksek bir bölge olmasına rağmen burada hamamın yer alması şehrin bu kısmında su şebekesinin olduğunu göstermektedir ki o dönemin şehirciliği açısından bakıldığında bu önemli durumdur.

Şehrin fiziki yapısı bağlamında kaynaklarımızda bilgi kııntısı bulunan mekânlardan bir başkası ise Tahert Kalesi'dir. Şemmâhî, Tahert'ten bahse-

44 Bkz. İzkevi, 68.

45 Bkz. Zehabî, Şemsuddin Ebu Abdullah (ö: 748), *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatu'l-meşahirve'l-a'lam*, I-XXXVII, Mektebetu Tefikiyye, XXI, 73.

46 Bkz. İbn Havkal, I, 86.

47 Bkz. Himyerî, 127.

derken "İbâdileri düşmanlarından koruyan muhkem ve aşılmaz bir sığınak" şeklinde ifade etmektedir. Bu ifadeler onun Tahert kalesini aşılmaz bir yapı olarak gördüğünü göstermektedir.⁴⁸ Katip Merakuşî'nin "Tahert'in etrafında bir sur vardı" ifadelerinden bu kalenin şehrin tamamını içine alacak şekilde inşa edildiğini anlamaktayız.⁴⁹ Yakut el-Hamevî kalenin *Babu Endelus*, *Babu Menâzil*, *Babu'l-Safa* ile *Babu'l-Metâhin* adında dört adet kapısının bulunduğunu bize aktarmaktadır.⁵⁰ Ancak en ciddi bilgiler Himyerî tarafından verilmektedir. O bize Tahert'in iç içe iki sura sahip olduğunu, bu surlardan birinin el-Kasaba denilen şehrin şehristan kısmını, diğerinin ise şehrin tamamını kuşattığını söyledikten sonra surların taştan inşa edildiğini ilave etmektedir.⁵¹ Tahert surunun bir kısmı günümüze ulaşmıştır. 2014 yılında Tahert bölgesinde yaptığımız gezideki alan araştırması esnasında el-Kasaba surunun bir kısmını tespit ettik. Yukarıda bahsettiğin hamam kalıntılarının kuzeyinde yer alan bu sur bakiyesi birkaç metrelik bir alanı kaplamaktadır. Sur bakiyesinden burçlarının bulunduğu da tebellür etmektedir. Taştan inşa edildiği anlaşılan surun genişliği de eş-Şemmâhî tarafından muhkemiyeti hususunda verilen bilgileri doğrular mahiyettedir. Keza arkeolog Zendarî ve İstanbul Üniversitesi'nden Şevket Kotan hoca ile yaptığımız alan araştırmaları esnasında şehrin tamamını kuşatan surların izleri olabilecek bazı almetlere de rastladık. Bu izler geniş bir alanı kapsıyordu. Ancak gerek şehir kalıntılarının ortasından şehirlerarası yolun geçirilmiş olması gerekse sosyalist yönetim döneminde bu kalıntılar üzerinde örnek! bir sosyalist köyün inşa edilmesi bu harabelere ciddi zarar vermiş durumdadır. Bu da net tespitler yapmamıza mani olmuş oldu.⁵²

Maalesef Tahert'in cadde ve sokakları, mezarlıkları, meydanları gibi bir şehrin fiziki yapısını tamamlayan unsurları ile ilgili bilgilerden de yoksunuz. Şehrin kapılarından birinin babu'l-metâhin adını taşıyor olması bu kapının doğu ve batısında yer alan akarsulardan birine açıldığını ve bu akarsuların üzerinde birden fazla değirmenin buluna bileceğini akla getiriyorsa da bunu da ispatlayacak veriye sahip değiliz. Elimizde Tahert'in mahalleleri hakkında bazı bilgi kırıntıları bulunmaktadır. Bu bilgilere göre şehir mahallelere bölünmüş vaziyette idi. Her kabile aynen Hz. Ömer döneminde olduğu gibi kendi kabile mensuplarıyla birlikte, aynı mahallede ikamet ediyor ve kendi kabile şefi tarafından idare ediliyordu. Dışarıdan gelen sair İbâdiler ise kendi bölgelerinden insanlarla ikamet etmeyi tercih ettikleri için Kufeliler veya Basralılar ya da Kayrevanlıların adıyla anılan mahalleler oluşmuştu. Bu mahallelerin merkezinde aynı isimlerle anılan mescitler de yer alıyordu. Aynı zamanda Mutezililer gibi mezhep merkezli mahallelerin yanı sıra Yahudi ve

48 eş-Şemmâhî, II, 264-5; İzkevi, 66.

49 Bkz. Katip Merakuşî (6: hicri 6. yy), *el-İstibsâr fi acâibi'l-emsâr*, Bağdat 1986, 178.

50 Bkz. Yakut, *Buldân*, II, 8.

51 Bkz. Himyerî, 126.

52 Bu seyahat esnasında ulaştığım sonuçları "Mahfuzât: Cezayir İbâdileri arasında beş gün" üst başlığı ile kaleme aldım ve İslami İlimler Dergisi'nin İbâdiye sayısında neşrettim.

Hristiyanlar gibi "din merkezli" mahallelerin varlığı da görülmektedir.⁵³ En çok Ma'sume Mahallesi, Mecâne Mahallesi, Harretu'l-Fakîh Mahallesi, el-Basafîn Mahallesi olmak üzere dört mahallenin adı bilinmektedir.⁵⁴

Tahert'teki evlere gelince; bilindiği gibi Tahert ile ilgili bilgi veren eserler Arapça kaynaklardır. Bu kaynaklarda Tahert'teki meskenlerle alakalı olarak "beyt", "dar" veya "kasr" gibi kavramlar geçmekte bunların da ne tür mekânları tasvır ettiği ifade edilmemektedir. Doğu İslam kentlerinde, bu kavramlardan "beyt" aslında sıradan evi, "dar" biraz daha büyük bir mekânı çoğunlukla da iç avlunun etrafında şekillenen yapıyı, "kasr" ise konağı ifade etmektedir. Ancak bunun Tahert için geçerli olup olmadığı çok net değildir. Bunun nedeni ise Tahert'in ana sakinlerinin bedevi kökenli Emazîğlerden oluşuyor olmasıdır. Bir taraftan bu kavramların tercüme edilişinde ne denli isabet edildiği sorun teşkil ederken, diğer taraftan bu göçebelerin yerleşik hayata geçerken düzenli bir kentleşmeyi üretmeyi başarıp başaramadıkları da bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Bununla birlikte İbn Havkal tarafından verilen bilgileri esas aldığımızda Tahert'in kurulduğu andan itibaren ciddi bir kentleşme örneği sergilediği de söylenebilir. Zira meskenlerin önemli bir kısmına su şebekesinin ulaştırılmış olması bunu akla getirmektedir.⁵⁵ Bu durum Tahert'te sıradan evlerin yanı sıra büyük konakların olabileceğini de akla getirmektedir. Yukarıda da bir vesileyle ifade ettiğimiz gibi bu sorunun da cevabı ileride burada yapılacak olan kazılarda yatmaktadır.

Tahert bir taraftan bir devletin yani Rüstemilerin⁵⁶ başkenti, diğer taraftan da kendisine bağlı birçok küçük köy ve kasabanın merkezidir. Makdisî kendi döneminde buraya bağlı yerleşim biriminin bulunduğunu söyledikten sonra "Yemmemetu Tağlisiyye, Kal'atu İbni'l-Hereb, Hezâretu'l-Ca'be, Ğağiru'd-Duru', Lemmâye, Mindâs, Suku İbn Hable, Matmata, Cebelu Ticân, Vehrân, Şelef, Tiry Ğazza, Suku İbrahim, Rahbaya, el-Batha, Zeytune" gibi birçoğunun da adını zikretmektedir.⁵⁷ Ancak konumuz bunlar olmadığı için sadece bu isimleri zikretmekle iktifa edelim ve geri kalanları Tahert hususunda yazmayı tasarladığımız kitabımıza bırakalım.

Yeri gelmişken Tahert'in ikliminden de bahsetmek istiyoruz. Kaynakların ifadesine göre şehrin kuruluşu için belirlenen Kâzul ez-Seyyâh sıradağlarının etekleri sert bir iklime sahiptir.⁵⁸ Nitekim buralarda kış şartlarının çok zor ve çetin geçtiği kaydedilmektedir. Hatta denize uzak ve deniz seviyesinden çok

53 Tahert Yahudileriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Mesud Kuveytî, *el-Yahud fi mağrib el-İslamî mine'l-feth ila sukuti Devleti'l-Muvvahidîn*, The Universty of Michigan, Daru Hume 2000; Beşir Addurrahman, *el-Yahud fi MAğrib el-Arabî (22-462/642-1070)*, 2001.

54 Bkz. el-Barunî, 22.

55 Bkz. İbn Havkal, 86.

56 Rüstemilerle ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ, "İlk Harici Devlet Rüstemiler 160-297/707-909" Ankara üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1997, ss.457-478.

57 Geniş bilgi için bkz. Makdisî, *ahsenu't-tekâsim*, 218 vd.

58 Bkz. İbn Haldun (ö: h 808), *Tarîhu'l-İbn Haldun*, (tahk: Halil Şahade), Beyrut 1988, V, 159.

yüksekte olduğu için genelde sisli veya puslu bir havaya sahip olduğu, özellikle kışları güneşin çok fazla görünmediği, hatta ciddi kar yağışının gerçekleştiği ifade edilmektedir. Rivayetlere göre Tahertli mütedeyyin zevattan biri hac ibadetini ifa etmek için Mekke'ye gider, burada mütemadiyen parlayıp ortalığı adeta kavuran güneşi görünce ona hitaben: "*Sen buralarda istediğin kadar (ortalığı) kavur. Tahert'te ne kadar aciz ve cılız olduğunu biliyorum*" der. Bir başka şair ise Tahert'te sisin dağılıp güneşi gördüklerinde "*Bir zummînin cumartesi gününe sevindiği kadar sevindiklerini*" söylemekte, güneşli günlerin Tahert'te adeta bayram sevinci gibi karşılandığını dile getirmektedir.⁵⁹ Keza yine rivayetlere göre Arap'ın biri Tahert'ten Sudan bölgesine gitmiştir. Orada güneşin yakıcı etkisine maruz kalınca dönüp "*Vallahi sen bu memlekette çok güçlü gibi görürsen de Tahert'e, senin ne kadar aciz [bir varlık] olduğunuzu uzun süre gördüm.*"⁶⁰ Diyerek ironik bir dille Tahert'in havasının ne kadar soğuk olduğunu dile getirmektedir.

Tahert'in Kuruluşu İle İlgili Mitolojik Rivayetler

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Tahert bir mezhebin merkezi olarak inşa edilmiştir. Bu da şehirle ilgili bazı mitolojik anlatıların oluşmasına neden olmuştur. Bu mitolojik anlatılardan birine göre Abdurrahman b. Rüstem şehrin kurulacağı yeri tespit etmek için araştırma yaparken, arkadaşlarıyla birlikte Tahert'in inşa edildiği yere Cuma namazı vaktinde gelmiş ve namazı burada kılmıştır. Namaz bittikten sonra bir aslan kükremesi işitmişler, kükremenin geldiği tarafa baktıklarında bir aslanın ağzındaki yılanla, buldukları yere doğru gelmekte olduğunu görürler. Yaklaşan aslan, ağzındaki yılanı onların gözü önünde parçalayarak oradan ayrılır. Bunu bir işaret olarak kabul eden Abdurrahman şehrin burada kurulmasına karar verir ve "bu olayın kurulacak şehirde her zaman savaş ve kanın bulunacağına işaret ettiğini söyler".⁶¹ Bilindiği gibi İbâdî düşünce, mücadele ve cihad üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla Abdurrahman'ın yukarıdaki ifadeleri, kurulacak olan Tahert'in özellikle asıl düşmanları olan Abbasiler ile mücadelenin hareket merkezi olacağı ve aslan misali düşmanlarını yeneceklerini sembolize etmektedir.

Diğer bir mitolojik anlatıya göre ise "*Tahert şehrinin kurulacağı yer, birçok yurtçu ve sürüngen hayvanın yaşadığı ormanlık bir alandır. Keramet ehli şahıslar bu hayvanlara; buralarda bir kentin kurulacağını, dolayısıyla alanı terk etmeleri gerektiğini söyleyince; onlar da yavrularını alarak bölgeyi terk ederler.*"⁶² Hemen hemen İbâdî kaynakların tamamında yer alan bu anlatı, Tahert'in kuruluşuna dini bir çehre kazandırmak için üretilmiştir. Zaten

59 Bkz. Katip el-Merakuşi, 178.

60 Bkz. Kazvinî, 169.

61 Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakut, *Buldân*, II, 9; Himyerî, *Revdu'l-mi'tar*, (tahk: İhsan Abbas), Beyrut 1980, 126.

62 Bkz. eş-Şemmâhî, II, 265; el-İzkevi, Serhân b. Said, *Keşfu'l-ğumme el-câmir li ahbari'l-eimme*, I-VI, Ummân 2012, V, 66-67; el-Barunî, 8.

başta Vasit ve Kayrevan olmak üzere sonradan inşa edilen şehirlerin birçoğunda benzer anlatılar göze çarpmaktadır. Nitekim İbnu'l-İzari, Kayrevan'ın kuruluşu hakkında da benzer bir hikaye aktarmaktadır.⁶³

Bir başka mitoloji ise Bekrî ile Yakut el-Hamevî tarafından aktarılmaktadır. Onlar insanların önce Roma döneminin Tahert'ine yerleştiklerini, evlerini burada inşa etmeye başladıklarını, sabah olunca bir gün önce inşa ettikleri yapıların tamamının çöktüğünü gördüklerini, bunun üzerine şehri kuracakları mekânı değiştirdiklerini söylemektedirler.⁶⁴ Böylece neden eski Tahert'e yerleşilmediğini soranlara bu şekilde, biraz da manevi, bir cevabın hazırlandığı anlaşılmaktadır.

Yeni kurulan şehirler hakkında aktarılan kutsal hale, bu kentlerin kabul görmesini ve benimsenmesini; hatta yüceltilmesini amaçlamaktadır ki Vasit kentinin inşası örneğinde olduğu gibi bazen bu söylencelere Yüce Allah'ın dâhil edildiği de olmaktadır.⁶⁵ Yukarıda aktardığımız rivayetlerle Tahert de kutsal kentler kategorisine dâhil edilmiştir. Gerek kuruluşundaki bu mitolojik anlatım, gerekse kurucusunun kutsal kabul edilmesi, Tahert hakkında hep kutsal bir anlatı halesinin sürmesini intaç etmiştir.

Şehrin Demografik Yapısı

Yakubî'nin de ifade ettiği gibi Tahert yeknesak bir demografik yapıya sahip değildir. Burada değişik ırk ve bölgelere mensup insanlar yaşamaktaydı ki bunların içerisinde başta Irak olmak üzere değişik coğrafyalardan hicret ederek gelip yerleşen Araplar olduğu gibi Farslar da vardı. Zaten şehrin kuruluşunu sağlayan da Fars kökenli bir zat olan Abdurrahman b. Rüstem'dir.⁶⁶

Tahert şehri kuruluşundan itibaren Emaziğ kökenli Müslüman İbâdilerin meskun mahalli olduğunu yukarıda dile getirmiştik. Zaten şehir henüz kurulmadan önce de bu bölge Merase ve Senhace kabilelerine ait bir yurt olup buralarda göçebe olarak varlıklarını idame ettiriyorlardı. Şehrin kuruluşundan sonra da buranın ana unsurları arasında yer aldılar.⁶⁷ Onların yanı sıra şehrin inşa döneminde buraya Emaziğ kökenli kabilelerden Zenate'nin yanı sıra Hevvâre, Levvâte, Miknase, Mezate, Lemaya, Nefzava'nın gelip yerleştiği bilinmektedir.⁶⁸ Hele hele bu kabilelerden biri olan Zenate yurt olarak da Tahert

63 İbnu'l-İzari, I, 196.

64 Bkz. Bkz. Yakut, *Buldân*, II, 8.

65 Haccac b. Ebî Yusuf es-Sekafi, Vâsit şehrini inşa etmeye karar verip şehir için mekân ararken Kesker'in karşı kıyılarını seçer. Neden burası seçildiği ise şu şekilde izah edilir: "cennet bir parça kopar ve yeryüzüne düşer. İşte cennetten kopan arazi buraya düşmüştür". Konu ile geniş bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ, "Vâsit'in Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", *İslam Şehirleri Üzerine Makaleler*, Çorum 2010, 57 vd.

66 Bkz. Yakubî, *Buldân*, 192.

67 Bkz. İstahri, Ebu İshak İbrahim (ö: 346), *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Beyrut 2004, 44.

68 Vercilani, 87; ed-Dercini, I, 42; El-Cemili, 187; Georges Marceis, XI, 630.

dolaylarında ikamet ediyordu.⁶⁹ Emaziğ kökenli kabilelerin şehrin neresinde ikamet etiklerine gelince; Yakut el-Hamevî'ye göre bu kabilelerden Levvâte ve Hevvâre şehrin kible tarafına, Zevvâğe batısına, Matmata, Miknase ve Zenâte ise güneyine yerleşmişlerdir.⁷⁰ Bu bilgiler aynen Kufe ve Basra kentlerinin inşa döneminde olduğu gibi burada da aynı kabile mensuplarının bir arada, aynı mahalleye yerleştiklerini doğrulamaktadır. Zaten İshak b. Hüseyin el-Müneccim'in de ifade ettiği gibi Emaziğ kabilelerin çoğu aynen İslam'ın ilk dönemlerindeki Arap kabilelerine benzemekte ve göçebe olarak yaşamlarını idame ettirmekteydiler. Yine onun verdiği bilgilerden bu kabilelerin kendi aralarında sorunlar yaşadıklarını, aynen Arap kabileler gibi birbirleriyle mücadele halinde olduklarını da anlıyoruz.⁷¹ Bu durum onları bağımsız birer devlet gibi hareket etmeye itmiş ve birbirlerinin otoritesini ret etmeye ittiği gibi birbirlerinin hâkimiyetine girmektense bir yabancının otoritesini kabul etmeyi tercih etmelerine de neden olmuştur. O dönemde yaşayan tarihçi İbn Sağir ile nispeten geç dönem müelliflerinden İbâdi kökenli Vercilani'nin anlattıklarından bu durum net olarak tebellür etmektedir. Nitekim onlar Abdurrahman b. Rüstem'in imam olarak seçilmesini anlatırken şöyle demektedirler:

*"Emaziğ kökenli İbâdiler Tahert'in kurulacağı yere gelip burada bir şehir inşa etmeye karar verdikleri zaman, ileri gelenleri bir araya toplanıp "Biliyorsunuz ki bizim bu işimiz, sorunlarımızı kendisine götüreceğimiz, inancımızı benimseyen, mazlumun hakkını zalimden alacak, namazlarımızı kıldıracak, zekatlarımızı toplayacak ve feyimizi aramızda taksim edecek bir imam olmadan yürüyemez" dediler ve imam arayışına giriştiler. Her kabile aralarından bir veya iki şahsı imam adayı olarak belirlediler. Hiçbir kabile diğer kabilenin adayını kabule yanaşmadı. Gerekçe olarak da her bireyin kendi kabilesini kayıracağını gösterdiler ve buna çözüm aramaya başladılar. Aralarındaki, neredeyse, tek yabancı olan Abdurrahman b. Rüstem'in liderliğini kabul etmeye karar verdiler. Zira o, Emaziğ kabilelerinin lider grubunun dikkat çektiği gibi içlerinde yaşayan bir yabancıydı. Kayırabileceği bir kabilesi olmadığı gibi, onlara tahakküm edecek bir gücü de yoktu. Şayet adil davranmazsa rahatlıkla görevinden uzaklaştırıp yerine başka bir şahsı imam olarak nasp edebilirlerdi. Dahası şimdiye kadar hep adaletli davranmış, bu da ileride de adaletli davranacağına karine olarak görünmektedir. Üstelik Ebu'l-Hattab tarafından da ehil görüldüğü için kendisine görev tevdi edilmişti."*⁷²

Görüldüğü gibi aslında Abdurrahman'ı Tahert'in başına veya bir başka ifadeyle Emaziğ kabileleri tarafından oluşturulan federasyonun başına getiren durum aslında bu kabilecilik olmuştur. Zaten Abdurrahman da liderliğe ne şartlarda geldiğinin bilincinde olmuş ve aldığı kararları büyük bir istişare ve

69 Bkz. Bkz. İstahri, 44.

70 Bkz. Bkz. Yakut, *Buldân*, II, 8.

71 Bkz. İshak b. el-Hüseyin el-Müneccim (ö: hicri 4. Asır), *Âkâmu'l-mercân, fi zikri medâini'l-meşhure fi külli mekân*, Beyrut 1408 h, 100.

72 İbn Sağir, 237-240; Vercilani, 87.

tam bir tarafsızlık içinde almaya gayret etmiştir. Onun bu tavrı Tahert'i, Kuzey Afrika dışında yaşayan İbâdiler arasında büyük bir şöhrete sahip kılmış hatta burayı İbâdilerin "kızıl elması" haline getirmiştir. Buldukları bölgelerde sıkıntı içinde yaşayan, zulüm gören, ezilen İbâdiler için Tahert artık bir kurtuluş veya umut ışığı olmuş,⁷³ kısa bir süre sonra çevredeki İbâdi kabilelerin veya münferit İbâdi bireylerin çekim alanına dönüşmüştür. Nitekim başta Kûfe ve Basra olmak üzere, Irak kökenli İbâdiler de buraya gelip yerleşmeye başlamışlardır. Yukarıda mahalleleri ele alırken de ifade ettiğimiz gibi kısa süre içerisinde Kufelilerin Mahallesi, Basralıların Mahallesi veya Kayrevanlıların Mahallesi gibi yerleşenlerin adlarıyla anılan mahallelerinin oluşmasına neden olmuştur. Kuzey Afrika dışından gelen bu İbâdiler bir taraftan Tahert'in bir ilim-irfan kentine dönüşmesine katkı sağlarken, diğer taraftan yeni yerleştikleri bu kent ile anayurtları arasında birer aracıya da dönüşerek şehrin önemli bir ticari merkeze evrilmesinde de pay sahibi olmuşlardır. Dahası her bir kabile kendi mahallesini kendi tarihi birikimi ve kabilevi zevkine göre şekillendirdiği gibi mahallerinin merkezine kendilerine ait mescit ve pazarlar küşat ederek buraların birer küçük kente dönüşmesini de sağlamışlardır.⁷⁴ Tahert aynı zamanda Yahudilerin de gelip yerleştikleri şehirlerden biri olmuştur. Hatta Chislaine Lydon'u esas alırsak başta Yahudiler olmak üzere ehl-i kitabın hayatlarını en rahat idame ettirdikleri şehirlerden biri burası olmuştur. Tahert'i **Yahudiler** açısından cazip hale getiren ise buranın kurulduktan hemen sonra hızla bir ticari kente evrilmiş olması ve daha çok da böyle tanınmasıdır.⁷⁵

Bu bağlamda üzerinde durulması gereken konulardan bir başkası ise ortak dil veya Arap dilinin yayılması ya da kabul görmesi meselesidir. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Emaziğlerin kendilerine ait bir kültürleri, dilleri hatta adına Tifinağ denilen yazıları da vardı. Ancak Tahert'e yerleşen Emaziğler, Tifinağ harflerinden ziyade Arap alfabesini benimsemiş, hatta Arapçayı sadece ilim ve kültür dili olarak değil iletişim dili olarak da kullanmaya başlamışlardır. Kuşkusuz bunun arkasında Basra ve Kufe'den gelip buraya yerleşen İbâdi kökenli Arapların büyük etkisi olmuştur.

Dahası Abdurrahman b. Rüstem ile Tahert'in çok uluslu, ancak özgür duruşu Başta Bağdat olmak üzere doğu kentlerinde bir özgürlük şehri olarak anılmasına neden olduğunu yukarıda dile getirmiştik. Nitekim Mihne hadisesi baş gösterip, Hanbeliler ile Mutezililer arasında başlayan mücadele, Hanbeliler lehine sonuçlanıp, Karşı Mihne başlayınca Mutezili düşüncüyü benimseyenlerin birçoğu Bağdat ve çevresini terk ederek Kuzey Afrika'ya yerleşmişlerdir. Kudame b. Cafer'in de belirttiği gibi ikamet ettikleri asıl yer Tanca ve çevresi olsa da Tahert'tin de ciddi bir Mutezili göç aldığı ve bu kitlenin uzun süre burada varlığını koruduğu bilinmektedir.⁷⁶

73 İbn Sağır, 243-244.

74 İbn Sağır, 244; el-Cemili, 188.

75 Bkz. Chislaine Lydon, 71.

76 Bkz. Kudame b. Cafer (ö: 337), *el-Harac ve senaati'l-kitab*, Bağdat 1981, 200.

Tanca Mutezililerine gelince kaynakların ifadesine göre bunlar bölgeye yerleştikten sonra düşüncelerini Emaziğler arasında yaymış ve kendi fikirlerinin hâkim olduğu bir de devlet kurmuşlardı. Nitekim Kudame “başlarında adil bir yöneticileri bulunmaktaydı” diyerek övdüğü bu yönetim ile çevredeki başta İbâdiler olmak üzere sair mezhep mensupları arasında zaman zaman sürtüşmelerin olduğu da bilinmektedir.⁷⁷

Tahert'in Siyasi Tarihinden Kesitler

Tahert'in siyasi tarihi buranın kurucusu olan Abdurrahman b. Rüstem tarafından inşa edilmesiyle başlamaktadır. Kendisine rol-model olarak Hz. Ömer'i seçtiği anlaşılan Abdurrahman emiru'l-mü'min unvanını kullanarak kendisini lider olarak seçen kitleye önemli bir idari deneyim bırakmıştır.⁷⁸ On yıl Tahert'te imamet görevinde bulunan Abdurrahman'ın adil, kitap ve sünnete bağlı, İbâdî ilkelerine marbut bir şahıs olarak anlatılmaktadır. Onun zahit ve abid kişiliği kendisinin halk tarafından sevilmesine ve dolayısıyla döneminin gayet sakin geçmesine neden olmuştur.⁷⁹ Son derece sade bir yaşam sürdürdüğü kaydedilen Abdurrahman'ın gerektiğinde bir amele gibi mezheptaşlarıyla birlikte çalıştığı görülmektedir. Yukarıda aktardığımız Basra İbâdileri tarafından kendi aralarında toplanan ve Tahert fakirlerine dağıtılmak üzere gönderilen yardımları getiren heyetin onu kasrın inşaatında diğer amelelerle birlikte çalışıyor olarak görmüş olmaları bunu tebellür ettirmektedir.⁸⁰ Abdurrahman kendisine rol-model olarak o kadar çok Hz. Ömer'i seçmişti ki vefat etmezden evvel aynen onun yaptığı gibi kendisinden sonra Tahert merkezli İbâdî devletini idare edecek altı kişilik bir şura heyeti tespit etmiş, bunların kendi aralarından birini devleti yönetmek üzere belirlemelerini vasiyet etmiştir.⁸¹ İbâdî kaynaklara göre dünya malına hiç değer vermeyen Abdurrahman, imametinin son yıllarına doğru özellikle Basra dolaylarından toplanıp gönderilen ianeleri, kendilerinin adil bir yönetim kurduklarını, dolayısıyla bu mallara ihtiyaçlarının olmadığı, onların buna daha çok muhtaç olduklarını söyleyerek Basralılara geri göndermiştir.⁸² Bu hadise onun dünya malına değer vermediğini göstermesi kadar, diğer İbâdileri de düşündüğü şeklinde algılanmış ve halk nezdinde daha da itibar kazanmasına vesile olmuştur. Kuşkusuz Abdurrahman'ın Tahert'te bu kadar geniş bir kabul görmesinde, ilmi kişiliğinin de önemli etkisi bulunmaktadır. Zira onun Kur'an ile iştiğal ettiği ve döneminin tanınan müfessirleri arasında yer aldığı bilinmektedir.

77 Maalesef Tanca Mutezilesi hakkında ciddi bir araştırma yapılmamıştır. Bir süredir bunlar hakkında küçük küçük notlar toplamaktayız. Allah izin verirse yakın zamanda ilim dünyası ile paylaşacağız.

78 Zahir Riyad, *Şimalu İfrikiyye fi Usuri'l-Vusta*, (Kahire, 1981), 55.

79 İbn Sağır, 241 Ethem Ruhi Fiğlalı, *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, 101.

80 İbn Sağır, 242; Vercilani, 86.

81 Bu altı kişilik şura heyeti şu isimlerden oluşuyordu: Mesud el-Endelusi, Ebu Kudame Yezid b. Fendin el-Yefreni, Sa'dus b. Atiyye, Mervan el-Endelusi, Abdulvahhab b. Abdurrahman, Şükr b. Salih el-Kutami; Bkz. eş-Şemmâhî, II, 272; ed-Dercini, I, 46.

82 Bkz. eş-Şemmâhî, II, 265.

Yazdığı tefsir günümüze ulaşmamış olsa da İbâdiler tarafından kaleme alınan en eski tefsir mecmuası olarak kabul edilmiştir.⁸³ Bu tefsir daha sonra Nuh b. Muhakkim gibi İbâdî müfessirlere esin kaynağı olmuştur.

Tahert'e en parlak günlerini yaşatan Abdurrahman b. Rüstem'in vefatı ile yerine oğlu Abdulvahhab b. Abdurrahman imamete getirilmiştir.⁸⁴ Abdulvahhab'ın dönemi babasının imamet dönemi gibi sakin geçmemiştir. Nitekim onun imameti, liderliğe seçilişini protesto eden ve bu nedenle Tahert'ten ayrılarak yeni bir anlayış geliştiren bundan dolayı da kendilerine Nukkariye denilen grupla ile kendisine karşı mücadele kararı alan Mutezililerle uğraşmakla geçmiştir. Abdulvahhab Tahert'te uzun uğraşlardan sonra ancak huzuru sağlayabilmiştir.⁸⁵ Onun başarılı mücadelesiyle Tahert iç savaşı geride bırakarak çevrede tanınan, sözüne itibar edilen güçlü bir yönetim merkezi haline dönüşmeye muvaffak olmuştur. Nitekim bu dönemde bir taraftan Endülüs Emevi devleti, değer taraftan Arfrika içlerine kadar geniş bir coğrafya ile siyasi ve ekonomik ilişkiler kurulmuştur.⁸⁶ Onun yerine geçen oğlu Eflah döneminde bu ilişkiler daha da geliştirilecektir. Hatta bu ilişkilerden rahatsız olan Ağlebiler 239/853 yılında başkent Tahert'e yakın bir mekânda Abbasiyye kentini kurarak bu yakınlaşmanın önüne geçmek istemişlerdir. Ancak Eflah bu kentin kuruluşunu kendilerine yönelik bir dış saldırı olarak görmüş ve şehri yerle yeksan etmiştir.⁸⁷ Eflah'ın bu hareketi Endülüs Emevî devletini de son derece memnun etmiştir. Nitekim Endülüs'ten imam Eflah'a değerli hediyelerin gönderildiği görülmektedir.⁸⁸ Kudame b. Ca'fer bu hediyelerin yüz bin dirhem kadar olduğunu söylemektedir.⁸⁹

Eflah'ın oğlu Ebu Bekir (258-....?/871....?) döneminden itibaren Tahert artık gerileme sürecine girmiş oldu. Hatta şehir zevk ve eğlence düşkünü olan Ebu Bekir'den ötürü eğlence mekânlarından biri olarak anılmaya başlandı. Bu durum bir taraftan etrafında mütedeyyin insanların dağılmasına neden olurken, diğer taraftan da kabile federasyonunun dağılmasına vesile oldu. Bunun sonucunda da Ebubekir imametden azledildi. Onun azlinden sonra yerine 261/874 yılında Ebu'l-Yakzan Muhammed b. el-Eflah (261-281/874-894) Tahert'e imam olarak getirilmiş oldu. Ancak kendisini çok zor koşullar bekliyordu. Nitekim başkent Tahert isyancıların eline geçmiş, iç savaş bütün hızıyla devam etmiştir. İmam Ebu'l-Yakzan, uzun uğraşlar sonunda, ancak yedi yılda hakimiyeti sağlayabilmiştir. İsyancılar bastırılmış ve Tahert'te genel af ilan edilmiştir. İç barış ve huzur tesis edilmiş, kabilelerin birbirlerine karşı yok olan güvenleri yeniden kurularak ortak bir mekan inşa edilmeye çalışılmıştır.⁹⁰

83 Bkz. Hayrettin ez-Zirikli, *el-A'lâm*, Mayıs 2003 Beyrut, III, 206; Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsât anî'l-İbâdiyye*, Saltanatu Umman, ?, 122.

84 İbn Sağır, 248-249; eş-Şemmâhî, II, 272; Vercilani, 89.

85 Vercilani, 104-114.

86 Muhammed İsmail, 107.

87 İbnu'l-Esir, VI, 70; İbn Haldun, *el-İber*, (tahk: Halil Şahhâde), Beyrut 1988, IV, 256.

88 Bkz. Belazurî (6: 279), *Futuhu'l-buldân*, Beyrut 1988, 232; İbnu'l-Esir, VI, 70.

89 Bkz. Kudame b. Ca'fer, 350.

90 İbn Sağır, 286.

Tahert'i yirmi yıl yöneten Ebu'l-Yakzan, birçok başarıya imza atmıştır. İbn Sağır onun dönemine yetiştiğini, kendisini gördüğünü söylemekte ve son derece adil, müttaki ve zahid bir yönetici olduğunu ilave etmektedir.⁹¹ Ebu'l-Yakzan'dan sonra Tahert bir daha eski ihtişamına kavuşamamıştır. Zira onun küçük yaştaki oğlu Ebu Hatem Yusuf ve onun adına Taherti yöneten annesi Gazale ile amcası Yakup arasında uzun sürecek olan bir mücadelenin merkezinde yer almıştır. Dahası tam bu dönemde Şii dailer Tahert önlerinde görülmeye başlamışlardır. Onlar bir taraftan Şiilik propagandası yaparlarken diğer taraftan da bu iç çekişmeden faydalanmaya çalışmışlardır. Bu mücadelenin bir sonucu olarak da Tahert ihtişamlı günlerini tarihe teslim ederek, Şiilere boyun eğmiştir. Şehrin dışında karargâh kuran Ebu Abdullah eş-Şii'nin askerleri önce halka eman vermişlerse de sonradan bu sözlerine sadık kalmamışlar ve bir araya topladıkları insanların tamamını öldürmekten perva etmemişlerdir.⁹² Bununla da iktifa etmeyerek şehri yakıp yıkmışlar, ekinleri tahrip etmişler, Tahert'ten kaçıp kurtulanlar müstesna hiç kimseyi sağ bırakmamışlardır. Ma'sume Kütüphanesinden matematik, astronomiye dair bazı eserleri aldıktan sonra yakmışlardır. Hatta ticari güzergâhları bile tahrip etmişler, Rüstemilerle birlikte gerileme sürecine girmiş olan kabileciliğe yeniden hayat vermekle kalmamışlar, neşvünema bulmasını da sağlamışlardır.⁹³ Tahert'in Ebu Abdullah eş-Şii ve adamlarına boyun eğişiyle birlikte yeni bir dönem, Fatimiler dönemi başlamıştır.⁹⁴

Tahert'in düşüşü ile birlikte İbâdiler Vercilan, Mizâb Vadisi, Cirbe ve Nefusa başta olmak üzere değişik bölgelere dağılmışlar ve yeniden kitaman dönemine geri dönmüşlerdir.

Tahert'in Ekonomisi

Yukarıda kurulduğu bölge hakkında bilgi verirken ifade ettiğimiz gibi Kazul sıradağlarının eteklerinde kurulan Tahert, aslında bir ticari güzergâhın üzerinde yer almakta olup, bundan dolayı da kısa süre içerisinde hızla evrilecek ticari bir kente dönüşmüş, şehrin hep bu tarafıyla anılmasına neden olmuştur. Nitekim başta *Hududu'l-âlem*'in yazarı olmak üzere bu kentten bahseden hemen her yazar şehrin bu tarafına işarette bulunmaktadır.⁹⁵ Şehir kurulduğu mekan itibarıyla sahil bölgesiyle Orta Afrika'nın ticaretini yönlendiren bir konumda olmuş, Sudan, Endülüs, Fas, Kayrevan ve Sicilmase'den gelen ticaret kabilelerinin durak noktalarından birini teşkil etmiştir.⁹⁶ Ta-

91 İbn Sağır, 289; Vercilani, 144.

92 Bkz. Himyeri, 126.

93 Bkz. İra M. Lapidus, 292.

94 Bkz. Heinz Halm, *The Empire of the Mehdî: The Rise of The Fatimids* (Almanca'dan İngilizce'ye terc., Michael Bonner), E. J. Brill, Leiden 1996, 229.

95 Bkz. ?, *Hududu âlem mine'l-mağrib ile'l-maşric*, (tahk., Farsça'dan terc., es-Seyyid Yusuf el-Havi), Kahire 1423, 181.

96 Seyyid Abdulaziz Salim, 491; Behhaz, 224, 227, Cemalettin Erdemci, 62.

hert'e deniz üzerinden gelen ticari mallar buranın limanı olarak kabul edilen Mursa Ferrûh Limanına boşaltılıyor, oradan kervanlarla şehre ulaşıyordu.⁹⁷

Kufe'nin Kunase, Basra'nın Mirbed pazarıyla eşdeğer bir konuma sahip olan Tahert'in Ma'sume pazarı bu ticarî ameliyelerin merkezi olmuştur. Sair İslam kentlerinde olduğu gibi arasta sistemi ile faaliyet gösteren Ma'sume pazarı, her malın kendi bölümünde satıldığı bir alış-veriş mekânıydı. Çok hareketli olduğu kaydedilen pazarın en canlı bölümlerinden birinin başta deve, küçük ve büyük baş hayvanların alım satımının yapıldığı hayvan pazarı olduğu kaydedilmektedir. Bahis mevzuu bu pazarın özellikle savaş atlarının satıldığı kısmının daha faal olduğu kaydedilmektedir ki bu durum genelde savaş ile uğraşan bir kitlenin burada meskûn olmasıyla ilişkilidir.⁹⁸ Tahert pazarına Kufe, Basra ve Horasan'dan bile tüccarların gelip katıldıkları rivayet edilmektedir.⁹⁹

Tahert'i bu kadar canlı bir ticaret mahalli haline getiren durum aslında İbâdî öğretisi ile de yakından ilgilidir. Zira Tahertli tüccar, ticareti sadece bir geçim kaynağı veya dünyalık ya da zengin olma aracı olarak kabul etmiyordu. Onlar ticareti aynı zamanda dini düşüncelerini, yani İbâdîliği yaymanın bir yolu olarak benimsemişlerdi. Hal böyle olunca da ticaret hem rağbet görüyor, hem de saygın bir meslek olarak tebellür ediyordu. Hatta bu tüccarlardan bazıları iyi yetişmiş İbâdî dailerden oluşuyordu ki Muhammed b. Afra' bunlardan biri olarak tanınmaktadır. Onların bu uğraşının bir sonucu olarak genelde İslam dini özelde ise İbâdîlik Afrika'nın kuzey sahilleri, batı sahilleri ile Sudan bölgesi, başta Gana ve Gao da dahil olmak üzere Afrika'nın içlerine kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.¹⁰⁰ Murabıtlardan yaklaşık iki asır önce İslam dinini başla bu bölgeye taşıyan İbâdî tüccarlara işaret eden Ralph A. Usten çok güzel bir benzetme yaparak "*İbâdîlerin savaşı Arap bilgilerin aksine Fars kökenli tüccar bilgeler*" olduklarını söylemektedir.¹⁰¹ Bölge müteakip zamanlarda Şiilerin hâkimiyetine geçse de İbâdî düşünce günümüze kadar –o bölgede- varlığını hep sürdürmüştür. Bu gün bile Cezayir, Libya¹⁰² ve Tunus'ta İbâdîlerin varlığı bilinmektedir. Passah Shiner, İbâdîlerin bu bölgelerde hala varlıklarını korumalarını "*Yüksek kültür ve toleranslı bir yapı kurmayı başardılar. Fatimiler bölgeye hakim olmalarına rağmen onları oradan sökülüp atamadılar. Hala o bölgelerde varlıklarını idame ettirmektedirler*" cümleleriyle ifade etmektedir.¹⁰³

97 Bkz. el-Barunî, 12.

98 Bkz. Himyerî, 126.

99 Bkz. *Cambridge Resimli İslam ülkeleri Tarihi*, (editör: Francis Robinson. Türkçe'ye terc.: Zülal Kılıç), İstanbul 2005, 197; *Tarih İfrükîya el-Amın* (edit: M. El-Fasî-A. Herbek), Unesco yayınları, 1998. III, 314.

100 Bkz. Timothy Insoll, *the Archaeology of İslam in sub-Saharan Africa*, Cambridge 2003, ss. 215-216; Lan Blanchard, "Mining Metallurgy and Minting in the Midles Ages", *Asiatic Supremacy 425-1125*, Auflage 2011, s. 134.

101 Bkz. Ralph A. Austen, "Trans-Sharon Africa", *Wold History*, Oxford 2010, s. 22.

102 Libya'nın Cebelu Nefusa İbâdîleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mesud Mezhûdî, *Cebelu Nefusa fi'l-asri'l-İslamîyi'l-vasit (21-442/642-10539)*, Saltanatu Amman 2010.

103 Bkz. Pessah Shivar, *Modern İslam İn Maghrîb*, The Hebrw Universty of Jarusalem, İsrail Jarusalem 2004, s.98.

Dahası özellikle Tahertli yöneticilerin tüccarlara tanıdıkları imtiyaz, vatandaşlarına tanıdıkları hoşgörü, tacirlerin can ve mal emniyeti için aldıkları önlemler şehri cazip hale getirdiği gibi karlı bir pazara da dönüştürmüştü.¹⁰⁴ Bu da, Chislaine Lydon'un ifadesiyle, Tahert'i neredeyse siyasi bir kentten ziyade ticari bir şehir haline getirmiştir.¹⁰⁵

Bulunduğu coğrafya itibarıyla Afrika'nın iç bölgeleriyle Endülüs arasında köprü olan Tahert birçok bölge ile ticareti mümkün kılıyordu. Nitekim Endülüs bölgesinden şeker kamışı, keten, pamuk getiriyor; bunların bir kısmını tüketirken diğer kısmını ise keten, yün, ipek elbiseler, cam mamulleri, porselen ev eşyaları, ıtriyat çeşitleri ile birlikte Afrika'nın içlerine sevk ediyordu. Tahert'in sevkiyatta bulunduğu mekânlardan ikisi ise Sudan ve Gana'dır. Nitekim Sudan ve Gana'dan daha çok altın ile deri ve köle getirdikleri kaydedilmektedir.¹⁰⁶ Keza süs eşyaları ve özellikle de darb edilen paralarda kullanılan altının da önemli bir kısmının bu bölgeden ithal edildiği bilinmektedir.

Tahert, kuşkusuz, en ciddi ticari ilişkiyi ise İberya yarımadası bir başka ifade ile Endülüsle kurmuştu. Zira Endülüs Emevi Devleti ile Şii İdrisiler ve Abbasilere bağlı Ağlebiler arasında anlaşmazlık bulunuyordu. Bunu bilen Tahert'in yöneticileri bu durumdan faydalanmış ve Endülüsle iyi ilişkiler geliştirmişlerdir. Endülüslü tacirler Tahert'ten zeytin, zeytinyağı, küçük ve büyük baş hayvan satın alıyorlardı. Keza Sudan ve Gana'da üretilen tekstil, altın, fildişi, deri vb. ticari emtiayı yine Tahert'ten satın alarak memleketlerine götürüyorlardı.¹⁰⁷ Hele hele Tahert'in dört ana kapısından birinin Babu'l-Endelüs (Endülüs Kapısı) adını taşıyor olması tek başına bu iki devletin ilişkisini göstermesi açısından yeterli bir kanıt olarak karşımızda durmaktadır.¹⁰⁸ Bütün bunlardan şu tebellür etmektedir ki: Afrika ticaretinin önemli bir kısmı miladi sekiz ve dokuzuncu asırlarda Tahertli tüccarların elindeydi. Tahert merkez olmak üzere birkaç ticari güzergâh bulunuyordu. Bu güzergâhlardan biri Tilimsân, oradan Buskara, oradan da Vecilân'a, oradan da Kayrevân'a ulaşıyordu.¹⁰⁹ Bir diğeri ise Tahert'ten Sicilmase'ye oradan da Awdaghust ve Gana'ya diğeri Kukiya'ya oradan da Gao ve Tadmakka'ya ulaşıyordu.¹¹⁰ Bu yol Abdulvahhâb'ın ölümüne kadar çok faal olarak kullanılıyordu. Rüstemi devleti yıkıldıktan sonra bile Gadamis, Zuveyla (Fizan), Tunus'un güneyindeki el-Cerid bölgesi ile Cebelu Nefusa bölgesinde mukim İbâdî tüccarlar bölge ticareti üzerinde söz sahibi olmaya devam etmekteydiler.¹¹¹

104 Bkz. *Cambridge Resimli İslam Ülkeleri*, 197.

105 Bkz. Chislaine Lydon, *on Trans-Sharon Trails Islamic Law, Trade Networks, and Cross-Cultural Exchange in Nineteenth-Century Western Africa*, Cambridge University Press, 2009, 70.

106 Seyyid Abdulaziz Salim, 491; Behhaz, 204.

107 el-Cemili, 195; Seyyid Abdulaziz Salim, 491; Behhaz, 198, 199, 213, 224.

108 ed-Dercini, I, 42; El-Cemili, 195.

109 Bkz. Ömer b. Lokman, *Meâlimu hadareti'l-İslamiyye bi Vecilân ve Rife: min sukuti'd-Devleti'r-Rüstemiyyeti ila harabi Sidrata*, Ğardaya 2013, 181.

110 Bkz. Chislaine Leydon, s.70.

111 Bkz. *Tarihu ifrika el-Amm*, III, 314.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Tahert ekonomisinin dayandığı en önemli saç ayaklarından bir diğeri tarımdır. Zira şehir, tarımsal bir havzanın merkezinde kurulmuş, havası tarıma çok müsait, dahası tarım için gerekli olan bol miktarda suya da sahip olup,¹¹² üç tarafından nehirler akmaktaydı.¹¹³ Nitekim şehir de bu nehirlerden biri olan Müniye'nin kenarında kurulmuştu. Bu nehirlerden bir diğeri adı ise Tanis idi.¹¹⁴ Bunlar aynı zamanda Tahertlilere içme suyu da sağlamaktaydı.¹¹⁵ Üstelik Kuzey Afrika'nın bu bölgesi sahip olduğu vadiler¹¹⁶ ve vahalar ile sadece Müslümanların hâkim olduğu dönemde değil Vandallar ve Bizans döneminden beri tahıl ambarı olarak görülmekteydi.¹¹⁷ Yine Tahert'in sahip olduğu geniş otlaklar ve sulanabilir araziler, yörede hayvancılığın yapılmasına da olanak sağlıyordu.¹¹⁸ Kuşkusuz Tahert, ihtiyacının çok üstünde tarımsal ve hayvansal ürünler elde ettiği için bunların önemli bir kısmını diğer kentlere, hatta bölgelere satıyordu. Bu ürünlerin en önemli alıcısının Endülüs Emevî Devleti olduğunu yukarıda söylemiştik. Bunlar dışında savaş sanayisi, giyim ve yazı malzemesi olarak kullanılan işlenmiş ve işlenmemiş deri de ihraç edilmekteydi.¹¹⁹ Tahert'te yetişen tarım ürünlerinin arasında susam, keten ve safran da bulunmaktadır.¹²⁰ İbn Havkal yörenin ekonomisini anlatırken burada ciddi oranda bal üretiminin yanı sıra her türlü tahıl ve yağ üretiminin de yapıldığını söylemektedir.¹²¹ Hele hele ayvasının çok lezzetli olduğu, burada yetişen ayvaların hiçbir yerde benzerinin bulunmadığı birçok kaynakta ifade edilmektedir.¹²²

Tahert'in ekonomisini ele almışken burada ki küçük atölyelerden de bahsetmek gerekir. Kaynakların ifadesine göre şehirde azımsanmayacak oranda küçük atölyeler bulunmaktaydı. Çoğunluğu Emaziğ olmayan, kahir ekserisi Irak, Kayrevan ve Endülüslü zanaatkarlara ait olan Tahert'teki bu atölyelerde,¹²³ kılıç, ok, yay, zırh gibi silahlar ile deri mamulleri, dokuma ve kumaş üretilmekte, kumaş boyacılığı da yapılmaktaydı.¹²⁴

112 Bkz. Makdisî, *ahsenu't-tekâsim*, 228; Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvini (682/1286), *Asaru'l-Bilad*, (Beyrut, ?)169

113 el-Makdisî, 228; Yakut, *Buldân*, II, 8, 9; İbnu'l-İzari, I, 196.

114 Bkz. Katip Merakuşi, I, 178. Yakut el-Hamevî bu nehrin adının Tates olduğunu söylemektedir. Bkz. *Buldân*, II, 8.

115 Bkz. Yakubî, *Buldân*, 197.

116 Bu vadilerin en ünlüleri şunlardır: Tahert'in güney tarafındaki Vadiu'l-Şelef, Vadiu'l-Mîna; Sufcec Dağının eteğindeki Vadiu Ayni Sufcec; bu vadi, Sufcec dağının eteğinden başlayarak doğuya doğru uzanmakta, Vadi'ul-Fer'a ile birleşmekteydi. Kansa Vadisi, Vadiyu Vahş. Bu vadilerin yanı sıra çölün ortasında vahalar da mevcuttur. Bu vahaların en ünlüsü ise hurması ve zeytini ile ünlü olan Vercilan vahasıdır. Bu vadi ve vahalarında hububat ekiminin yanı sıra bol miktarda meyve de yetişmekteydi. Bu meyvelerden özellikle ayva ve bunda yörede ün sahibiydi: Geniş bilgi için bkz. Seyyid Abdulaziz Salim, *Tarihu'l-Mağribi'l-Usuri'l-İslami*, (İskenderiye, 1982), 490.

117 Behhaz, 142.

118 ed-Dercini, I, 42; Behhaz, 144.

119 Behhaz, 163, 165, 198; Cemalettin Erdemci, 62.

120 Bkz. Yakubî, Ahmed b. İshak (ö. 292 h.), *el-Buldân*, Beyrut 1422, 197.

121 Bkz. İbnHavkal, I, 86.

122 Bkz. Katip Merakuşi, 178.

123 Behhaz, 165.

124 Kumaş boyama işleri Yahudiler tarafından yapılmaktaydı. Bkz. ed-Dercini, II, 303.

Tahert'te İlim ve Kültür

Daha önce belirttiğimiz üzere Tahert, bölgenin en önemli ilim merkezlerinden biridir. Kuşkusuz bunun birkaç nedeni bulunmaktadır. Bu nedenlerin ilki belki de en önemlisi şehrin bir ilim adamı tarafından kurulmuş olmasıdır. Zira şehrin kurucusu olan Abdurrahman b. Rüstem yıllarca Basra'da Ebu Ubeyde Müslim b. Ebi Kerime'nin ders halkasında yetişmiş ve hameletu'l-ilm yani bilgi veya bilimin taşıyıcısı olarak Kuzey Afrika'ya gönderilmiştir.¹²⁵ Döneminin en büyük alimlerinden biri olan Abdurrahman b. Rüstem'in, dini ilimler, dil ve astronomi alanlarında derin bir vukufiyete sahip olduğu ve tefsir sahasında yazılmış, günümüze ulaşmayan eserinden birçok zevatın faydalandığı bilinmektedir.¹²⁶ Ondan önce Kuzey Afrika İbâdileri daha çok doğuda yapılan çalışmalara dayanırken onun gayretleri ile Tahert İbâdilerin eğitim amacıyla yönelindikleri bir mekan haline dönüşmüştür.¹²⁷

Kaldı ki ondan sonra Tahert'i idare eden imamlar da ilimle iştigal ediyorlardı. Nitekim ikinci imam Abdulvahhab fakihliği ile tanınıyordu. Onun, *Mesailu'n-Nefusa* adında verdiği fetvalardan oluşan bir eseri vardı.¹²⁸ Verdiği fetvaların bir kısmı *el-Cevâbât* adıyla günümüze kadar vasil olmuştur. Amr en-Namî bu yazmadan bazı alıntılar yapmaktadır.¹²⁹ Onun oğlu Eflah'm ise, döneminin şairlerinden kabul edilmesinin yanı sıra dini ilimler ve özellikle matematik ve astronomi gibi pozitif bilimlere ilgisi vardı.¹³⁰ Tahert İbâdi ve Sünni birçok ilim adamı yetiştirmiştir. Bu ilim adamlarının bir kaçına işaret etmekle iktifa edelim: bunlardan biri Kasım b. Abdurrahman b. Muhammed et-Temimî et-Tahertî (ö. h.395)'dir. Ünlü tarihçi İbn Abdilberr'in hocası olan Tahertî, Tahert'te doğmuş, burada ilim tahsil etmiş, daha sonra memleketini terk ederek Endülüs'e hicret etmiş ve Kurtuba'ya yerleşmiştir. Fıkah ve şiir ile iştigal eden Tahertî, en çok da hadis sahasında şöhret kazanmıştır. Günde kırk hadis yazdığı rivayet edilmektedir.¹³¹ Keza İbn er-Rebîb olarak tanınan kadı Hasan b. Muhammed et-Temimî el-Kadî et-Tahertî (ö: 420/) de Tahertli ünlü alimlerden birdir. Kayravan'a yerleşmiş, burada kadılık yapmış ve orada da vefat etmiştir.¹³² Bunlardan bir başkası ise İbn Dekkâkî olarak tanınan Muhammed b. İsa b. Huneyn et-Temimî el-Kadî'dir. Babası ile birlikte önce Fas, oradan da Sebte'ye gitmiş ve oraya yerleşmiştir.¹³³ Keza Bekr

125 ed-Dercini, I, 56; Seyyid Abdulaziz Salim, 488; Behhaz, 265 vd.

126 Behhaz, 265.

127 Bkz. eş-Şemmâhî, II, 266.

128 İbn Sağır, 255; Abdulaziz Salim, 488; Behhaz, 267

129 Bkz. Amr Halife en-Namî, 269.

130 ed-Dercini, I, 83; Behhaz, 269.

131 Bkz. el-Belensî, Muhammed b. Abdullah b. Ebubekir el-Kudâî (ö: h.658), *et-Tekmilâ likitâbi's-sîle*, I-IV, (tahr: Abdusselam el-Herrâs), Lübnan 1995, IV, 80; İbu'l-İmâd, Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed (ö:1089h/), *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, I-XI, (tahr: Mahmud Arnavûd), Beyrut 1986, IV, 503.

132 Bkz. Yakut el-Hamevi (ö: 626), *Mucemu'l-udebâ'*, I-VII, Beyrut 1997, III, 998.

133 Bkz. el-Belensî, Muhammed b. Abdullah b. Ebubekir el-Kudâî (ö: 658 h.), *Mucemuasha-bi'l-Kadî Ebi Ali es-Sadeî*, Mısır 2000, 96.

b. Hammâd et-Tahertî, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Bekr et-Tahertî, Ali b. Musa et-Tahertî buraya nispet edilen ilim adamlarından bazılarıdır.¹³⁴ Yakut el-Hamevî isim vermemekle beraber Tahert'te büyük muhaddislerin, hadis hafızlarının yetiştiğini söylemektedir.¹³⁵

Tahert'teki ilmi müesseselere gelince: kuşkusuz Tahert'teki en önemli eğitim kurumu, diğer kentlerde olduğu gibi camidir. Asırlar önce başlayan ve bugün hala varlığını devam ettiren Fez'in Karavin camiindeki eğitim usulüne benzer bir şekilde, camii bir taraftan küçük çocuklara okuma-yazma ve temel dini bilgilerin verildiği bir mektep vazifesi görürken; diğer taraftan halka yaygın din eğitimi, uzmanına ise yüksek din eğitimi veren bir medrese konumundaydı. Cami eğitimini teşvik eden Abdurrahman'ın bizzat kendisinin de camilerin birinde bir ders halkasının olduğu, orada tefsir dersleri verdiği rivayet edilmektedir. Burada üzerinde durulması gereken konulardan bir başkası ise camilerde tek bir dersin değil, aynı anda tefsir, hadis, fıkıh hatta edebiyatın öğretildiği halkaların oluştuğu; dileyenin bu halkalardan dilediğine katılabildiği, katılırken de ayrılırken de hocasından izin almasının gerekmediği gerçeğidir. Tahert camilerindeki bu canlı ders halkalarının ünü İbâdiler arasında yayıldığı ve değişik bölgelerdeki İbâdilerin bu halkalardan faydalanmak amacıyla Tahert'te geldiği rivayet edilmektedir.

Tahert'teki eğitim kurumlarından bir başkası ise kütüptür. Çocuklara okuma yazmanın yanı sıra temel dini bilgileri öğreten bu kurumların şehrin değişik yerlerinde dağınık şekilde bulunduğu bilinmektedir. Öğretmenleri arasında Ebu Yezid Muhammed b. Keydâr el-Haricî'nin de bulunduğu bu kurumlarda bir müfredatın uygulanıp uygulanmadığı bilinmemektedir.¹³⁶ Bununla birlikte Hz. Ömer döneminde, bu müesseselerde, temel dini bilgilerin yanı sıra ayet, hadis ve şiirin ezberletilmesinin tavsiye edilmiş olması; burada da benzer bir uygulamanın yapılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Kuşkusuz Tahert'te, caminin yanı sıra dönemin en önemli eğitim kurumları olan medreselerin de varlığı bilinmektedir. Medrese geleneğini, Basra'daki Ebu Ubeyde'den devralan Tahert'in bunu daha da geliştirdiği görülmektedir. Kaldı ki ünlü İbâdî tarihçi İbn Sellam el-İbâdî'nin verdiği bilgileri esas aldığımızda Tahert'te 500 öğrenciye ders verecek büyüklükte medreseler de bulunmaktadır.¹³⁷

Tahert aynı zamanda kütüphaneleriyle de temayüz etmiştir. Şehirde ilk kütüphane Rüstemi Devleti'nin ikinci imamı Abdolvahhab tarafında kurulmuştu. Bilindiği gibi o dönemde kütüphaneler küşad edileceği zaman eser-

134 Bkz. es-Semânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temimî, *Kitabu'l-ensâb*, Haydarabad 1962, III, 10.

135 Bkz. Bkz. Yakut, *Buldân*, II, 8.

136 Bkz. İbnu'l-Esir, VII, 136; el-Makrizî, Ahmed b. Ali b. Abdulkadir (ö: 845), *el-İt'azu'l-hunefâ' b. ahhâri eimneti'l-Fatmiyyîn el-hulefa'*, I-III, (nşr: Lecnetu İhya Turas el-Arabî), Kahire ?, I, 75.

137 İbn Sellâm el-İbâdî, 134.

lerin toplanması için belli ilim dallarında uzmanlar değişik yerlere gönderilir dönemin öne çıkan kitaplarının toplanması sağlanırdı. Bağdat'ın ünlü Beytu'l-Hikme kütüphanesi, Meyafarikin'deki ünlü Mağribi Kütüphanesi, Kahire'deki Fatımi Kütüphanesi, Merv'de bulunan kütüphaneler böyle oluşturulmuşlardır. Aynı uygulamayı Abdulvahhab da yapmış ve kütüphaneyi kurmaya karar verince başta Irak olmak üzere dönemin önemli merkezlerine görevliler göndererek kitap satın almış ve bunları kütüphaneye yerleştirmiştir.¹³⁸ Hatta Vercilani'nin verdiği bilgileri esas alırsak Tahert yönetimi tarafından özellikle Basra'ya para gönderilmiş. Basralı İbâdilerler de bu paralarla divit, hokka, mürekkep ve kağıt satın alarak bulabildikleri eserleri, kendileri istinsah etmek suretiyle Tahert'e göndermişlerdir. Bu eserler bir taraftan kütüphanelere konulurken, diğer taraftan da eğitim ve öğretim faaliyetlerinde kullanılmışlardır.¹³⁹

Kurulduğu bölge itibariyle adına Masumiye denilen bu kütüphane dönemin en meşhur müesseseleri arasında yer almaktadır. 300.000 cilt dolayında kitabı barındırdığı ifade edilen Masume Kütüphanesi, sahip olduğu bu koleksiyonla gerek doğudaki, gerekse de batıdaki birçok büyük kütüphaneyi geride bırakmaktaydı.¹⁴⁰ Kuşkusuz Tahert'te Masume kütüphanesinin dışında, ama ondan daha küçük kütüphanelerin yanı sıra camii kütüphanelerinin bulunduğu da tahmin edilmektedir. Maalesef bu kitaplar Kuzey Afrika'yı kasıp kavuran Fatımi istilası esnasında astronomi, matematik gibi pozitif bilimlere ait bazıları müstesna yok edilmişlerdir.¹⁴¹

Tahert'in -özellikle pozitif bilimlerde- böylesi büyük bir ilim merkezi haline gelmesinde Endülüs Emevi Devleti ile kurduğu iyi ilişkilerin önemli etkisi olmuştur. Nitekim Tahertli bazı ilim adamlarının Endülüs'e gidip geldikleri; Endülüs'ten de bazı ilim adamlarının Tahert'e geldikleri bilinmektedir.¹⁴² Hatta Endülüslü bazı zevatın doğuda yazılan kimi eserleri buradan tedarik ettiğini; Tahertlilerin de Endülüs'te yazılan eserlerden bazısını Doğuya ulaştırdıklarını tahmin etmek zor değildir. Bu durum Tahert'in Doğu kültürü ile Batı kültürü arasındaki köprü rolü oynadığını göstermektedir.

İlim kültür tarihi bağlamında üzerinde durulması gereken konulardan bir başkası ise Tahert'in bir birinden farklı, hatta birbirlerini öteki ilan eden değişik mezheplere ev sahipliği yapmasıdır. Bu durum bir taraftan çekişme doğururken; öte taraftan mezheplerin birbirlerini etkilemesine, birbirlerine kültürel katkı sağlamasına da neden olmuştur.¹⁴³ Nitekim zaman zaman bu mezheplere mensup bilginlerin bir araya gelerek, halka açık tartışmalar yap-

138 ed-Dercini, I, 56.

139 Bkz. Vercilani, 65.

140 Bahhaz, 289.

141 Abdülaziz Salim, 490; Behhaz, 289.

142 el-Cemili, 195.

143 Bkz. ed-Dercini, I, 43.

tıkları da bilinmektedir.¹⁴⁴ Tartışmalarla ilgili dikkat çeken nokta ise kimin haklı olduğunun belirlenmesinden ziyade, kimin ne dediğinin tebellür etmesinin hedeflenmiş olmasıdır. Sünni bir tarihçi olan ve o dönemde yaşayan İbn Sağır, İbâdiler ile Mu'tezile arasındaki böylesi bir tartışmayı bize aktarmaktadır.¹⁴⁵

Sonuç olarak Hz. Ali döneminde başlayan iç çekişmelerin akabinde ortaya çıkan kırılma ile birlikte yeni bir grup ortaya çıkmıştır. Kaynaklarımızın Hariciler, ama kendilerinin muhakkime veya Ehlu Da'va dedikleri bu gruba yönelik Emeviler ve daha sonra Abbasiler döneminde başlayan takibat sonucunda, mensupları İslam âleminin sınır bölgelerine yerleştiler. Bu bölgelerde değişik gruplara bölündüler. Bu gruplardan biri de İbâdilerdir. İbâdilik Kuzey Afrika'ya geçtikten sonra burada Emaziğler arasında hızla yayıldı. İbâdiler daha sonra Ebu'l-Hattâb liderliğinde bir yapı kurmayı başardılar. Trablus ve Kayrevan'da kurulan bu yapı, Abbâsî komutanlarından İbn Eş'as tarafından yıkılması akabinde o bölgeyi terk ederek Cezayir'in içlerine doğru çekildikten sonra Tahert şehrini kurarak burayı kendilerine merkez haline getirdiler.

Tipik bir İslam kenti olarak inşa edilen Tahert'in merkezinde cami, pazar ve kasr ile kütüphane bulunuyordu. Ma'sume olarak isimlendirilen bu alanı daire şeklinde dışa doğru açılan el-Kasaba bir başka ifade ile şehristan kuşatıyordu. Şehristanı da bir sur çevreliyordu. Şehir bir tepenin üzerinde bulunan el-Kasaba'nın karşı yamacına kadar genişlemişti. Her iki yakasını kuşatan bir kalesinin olduğu bilinmektedir. Şehrin her iki tarafından akarsular geçmekteydi. Bir ovaya açıldığı için tarımsal alanlarla da muhat olan Tahert'te birçok iş dalına ait atölyeler bulunmaktaydı. Bu atölyelerde üretilen başta kumaş ve dokuma malzemesi olmak üzere, kılıç vb. savaş emtiası ile deri mamulleri de vardı ve bunlar değişik bölgelere ihraç ediliyordu. Bunun yanı sıra bir ticaret güzergâhının üzerinde kurulan Tahert yöresinin ticari faaliyetlerini de yönlendiriyordu. Afrika'nın içlerine, hatta sahil kısımlarının tamamına buradan ticari kabilelerin yönlendirildiği bilinmektedir. İbâdî tüccarlar tarafından sevk edilen bu ticaret kabileleri aynı zamanda İbâdî düşüncüyü gittikleri yerlere de taşımaktaydı. Bu durum ticaretin İbâdiler tarafından biraz da dini bir ameliye olarak görülmesine neden olmuştur. Günümüzde bile İbâdiler daha çok ticaretle iştigal etmektedirler.

Rüstemilere başkentlik yapan Tahert bu devletin yıkılışı esnasında ciddi tahribata maruz kalmış olmakla beraber bir süre daha varlığını korumuş ve daha sonra tarihe karışmıştır. Harabeleri günümüze kadar ulaşan Tahert'in kadim kısmı yani Roma Tahert'i daha sonra meskun mahal haline gelmiştir. Günümüzde burası Tihert vilayetine de merkezlik yapmaktadır. 2014 tarihinde ziyaret ettiğimiz şehrin bu kısmının nüfusu 180.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.

144 İbn Sağır, 292.

145 Bkz. İbn Sağır, 290; ed-Dercini, I, 57-64.

Kaynakça

- Abulfedae, *Africa*, (Jo: Dodofredus Eichhorn), 1769.
- Austen, Ralph A., "Trans-Sharon Africa", *Wold History*, Oxford 2010.
- el-Barunî, Süleyman Başa, *el-Ezhâr er-Riyadiyye fi einne ve'l-muluki'l-İbâdiyye*, Neşr: Matbaatu el-Ezhâr el-Barunîyye, Mısır ?.
- Behhâz, *ed-Devletu Rüstemiyye* (üçüncü baskı Cezayir 2010).
- Belazurî (ö. 279), *Futuhu'l-buldân*, Beyrut 1988.
- el-Belensî, Muhammed b. Abdullah b. Ebubekir el-Kudaî (ö. 658 h.), *Mucemu asha-bi'l-Kadi Ebi Ali es-Sadeft*, Mısır 2000.
- el-Belensî, Muhammed b. Abdullah b. Ebubekir el-Kudaî (ö. h.658), *et-Tekmile li kita-bi's-sile*, I-IV, (tahk: Abdusselam el-Herrâs), Lübnan 1995.
- Beşir, Addurrahman, *el-Yahud fi Mağrib el-Arabî (22-462/642-1070)*, 2001.
- el-Ca'birî, Şeyh Ferhat b. Ali, *Resâilu'l-İmâm Câbir b. Zeyd el-Ezdî*, Saltanatu Ummân, 2013, 23 vd,
- Cambridge Resimli İslam ülkeleri Tarihi*, (editör: Francis Robinson. Türkçe'ye terc.: Zülal Kılıç), İstanbul 2005, 197; *Tarih İfrikiya el-Amm* (edit: M. El-Fasî-A. Herbek), Unesko yayınları, 1998.
- Cemiyetu'l-turâs lecnetu'l-bahs el-İlmî "Abdurrahman b. Rüstem", *Mu'cemu a'lâmi'l-ibâdiyye mine'l-karni'l-evvelî'l-hicriyyi ile karni'l-hamseti'l-aşareti'l-hicri*, I-IV, 1999 Gârdaya-el-Cezâyir.
- Erdemci, Cemalettin, *İbn Sellâm el-İbâdî ve İtikadi Görüşleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 1996.
- ed-Dercini, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Said ed-Dercini (ö. 670), *Kıtabu Tabakâti'l-Meşayih bi'l-Mağrib*, (I-II, tahk.: İbrahim Tallai), Cezayir, ?.
- el-İzkevi, Serhân b. Said, *Keşfu'l-ğumme el-câmi li ahbari'l-eimne*, I-VI, Ummân 2012.
- Fıglalı, Ethem Ruhi, *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri*.
- Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, (tahk.: Süheyl Zekkâr) Beyrut 1993.
- Halm, Heinz, *The Empire of the Mehdî: The Rise of The Fatimids* (Almanca'dan İngilizce'ye terc.: Michael Bonner), E. J. Brill, Leiden 1996.
- el-Hamevî, Yakut (ö. 626), *Mucemu'l-udebâ'*, I-VII, Beyrut 1997.
- el-Hanbelî (ö. 739), Abdülmü'min b. Abdülhakk, *Mirsâdu'l-ittlâ' ala esmâi'l-emkineti ve'l-bukâ'*, I-III, Beyrut 1432.
- Himyerî, *Revdu'l-mi'tar*, (tahk: İhsan Abbas), Beyrut 1980.
- Hududu âlem mine'l-mağrib ile'l-maşrûk*, (tahk.: Farsça'dan terc.: es-Seyyid Yusuf el-Havî), Kahire 1423.
- İbn Haldun (ö. h. 808), *Tarihu İbn Haldun (el-İber)*, (tahk: Halil Şahade), Beyrut 1988.
- İbn Havkal (ö. h. 367), *Suretu'l-arz*, I-II, Beyrut 1968.
- İbnü'l-Esir, *el-Lubâb fi tehzibi'l-ensâb*, I-III, Daru's-sadr, Beyrut ?.
- İbnü'l-Esir, *el-Kamîl fi't-tarih*, I-X, (tahk: Ömer Abdusselâm et-Tedmurî), Beyrut 1997.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed (ö. h. 1089), *Şezerâtu'z-zeheb fi ah-bâri men zeheb*, I-XI, (tahk.: Mahmud Arnavûd), Beyrut 1986.
- İnsoll, Timothy, *the Archaeology of İslam in sub-Saharon Africa*, Cambridge 2003.
- İstahrî, Ebu İshak İbrahim (ö. 346), *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Beyrut 2004.
- Katip Merakuşi (ö. h. 6 yy), *el-İstîbsâr fi acâibi'l-emsâr*, Bağdat 1986.
- el-Kazvini, Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmud (ö. 682/1286), *Asaru'l-Bilad*, (Beyrut, ?), -----, *Âsâru'l-bilâd*, Daru's-sadr, Beyrut ?.
- el-Kilaî, Muhammed b. Ali b. Hammâd b. İsa es-Senhacî (ö: 628), *Ahbaru muluki beni Beni Ubeyd ve siretuhum*, (tahk: Abdülhalim Uveys, et-TihamiNakra), Kahire ?.

- , *Ahbâru Muluki Beni Ubeyd ve Sirethim*, (tahk.: Tihamî Nakra-Ahduhalim Uveys), Daru's-Sahva, Kahire ?.
- Kudame b. Cafer (ö. 337), *el-Harac ve senaati'l-kitab*, Bağdat 1981.
- Kuveyti, Mesud, *el-Yahud fi mağrib el-İslamî mine'l-feth ila sukuti Devleti'l-Muvvahidin*, The Universty of Michigon, Daru Hume 2000.
- Lan Blanchard, "Mining Metallurgy and Minting in the Midles Ages", *Asiatic Supremacy 425-1125*, Auflage 2011.
- Lapidus, İra M., *A History of İslamic Societies*, Cambridge Universty Press 2014.
- Liffe, John, *Africans: The History of a Continent*, Cambridge Universty Press, USA 2007.
- Lydon, Chislaine, *on Trans-Sharon Trails İslamic Law, Trade Networks, and Cross-Cultural Exchange in Nineteenth-Century Western Africa*, Cambridge Universty Press, 2009.
- Makdisi, *Ahsenu't-tekâsim*, Beyrut 1991.
- el-Makrizî, Ahmed b. Ali b. Abdulkadir (ö. 845), *el-İti'azu'l-hunefâ' b. ahbâri eimmeti'l-Fatmiyyin el-hulefa'*, I-III, (nşr: Lecnetu İhya Turas el-Arabî), Kahire ?,
- Mezhüdî, Mesud, *Cebelu Nefûsa fi'l-asri'l-İslamiyi'l-vasit (21-442/642-10539)*, Saltanatu Amman 2010.
- Muhellebî, el-Hasan b. Ahmed el-Azizî (ö. 380), *Kitabu Azizî ev el-mesâlikve'l-memâlik* (talik: Teysir Halef).
- el-Müneccim, İshak b. el-Hüseyyin (ö. hicri 4. Asır), *Âkâmu'l-mercân fi zikri medâni'l-meşhure fi külli mekân*, Beyrut 1408.
- en-Nâmî, Amr Halife, *Dirâsât ani'l-İbâdiyye*, Saltanatu Umman, ?,
- Nâsir, Muhammed Salih, *Menhecu'd-da' ve inde'l-İbâdiyye*, neşr: Daru'r-Riyân, el-Cezayir 2011.
- Ömer b. Lokman, *Meâlimu hadareti'l-İslamiyye bi Vercilân ve Rifle: min sukuti'd-Devleti'r-Rüstemiyyeti ila harabi Sidrata*, Çardaya 2013,
- Pessah Shivar, *Modern İslam İn Maghrîb*, The Hebrw Universty of Jarusalem, İsrail Jarusalem 2004.
- er-Raşidî, Mübarek b. Abdullah b. Hâmid, *el-İmam Ebu Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime et-Temimî (45-145h.) ve Fıkhuhu*, Maskat 1993.
- Riyad, Zahir, *Şimalu İfrikiiyye fi Usuri'l-Vusta*, (Kahire, 1981).
- Salim, Seyyid Abdulaziz, *Tarihu'l-Mağribfi'l-Usuri'l-İslami*, (İskenderiye, 1982).
- es-Semanî, Abdulkarim b. Muhammed b. Mansur et-Temimî, *Kitabu'l-ensâb*, Haydarabad 1962.
- Söylemez, "İlk Harici Devlet Rüstemiler 160-297/707-909" Ankara üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1997, s. 457-478.
- , "Vâsıt'ın Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", *İslam Şehirleri Üzerine Makaleler*, Çorum 2010.
- , Mehmet Mahfuz, *Bedevilikten Hadariliğe Kufe*, Ankara 2001.
- eş-Şemmâhî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Osman Said b. Abdulvahhîd, *Kitabu's-siyer*, I-III, (tahk: Muhammed Hasan) Beyrut 2007.
- Vercilani, Ebu Zekeriyya Yahya b. Ebîbekr el-Vercilânî, (ö. 450 ile 500 arası), *Kitâbu's-Sire ve Ahbaru'l-Eimme*, (tahk.: Abdurrahman Eyüb), Tunus, 1985. 42.
- Zehebî, Şemsuddin Ebu Abdullah (ö. 748), *Tarihu'l-İslâm ve vefeyatu'l-meşahir-ve'l-a'lâm*, I-XXXVII, Mektebetu Tevfikiyye, XXI.
- Zirikli, Hayrettin, *el-A'lâm*, Mayıs 2003 Beyrut.